शिवसूत्रविमर्शिनी

१९१७

२४ पत्रे

No 1917

F. 24

Twentyfour

श्री
शि.सू.
१

ॐ नमो भगवते परमशिवाय ॥ ॐ हृद्देत्र जगतां समुदयनियतो यत्र विश्रान्तिमृच्छेद्यतस्ते
यस्या विश्वस्फुरितमयमयसियघन्मय विश्वमेतत् साक्षाद्याने दशेहृच्छ्रुलदमतमयानुनरास्ते
दनदे चैतन्यशाकृतनन्नेयनियदाविलद्वैतभामाद्वयात्म श्रीसमन्जसमालोकहनीनामि
हूतनत: शिवसूत्रव्याकरोमि गुर्वाम्नायविधानतः इह कश्चिच्छक्तिपातोन्मिषन्महेश्वर
भक्त्यतिशयादनेकौकनाथदर्शनस्थानागतोत्याहितसिद्धादेशनः शिवाराधनपरः परमेश्व
रानायोगिनीसिद्धसम्प्रदायपवित्रितहृदयः श्रीमहादेवगिरौ महामाहेश्वरः श्रीमान्वसुगुप्तना
मा गुरुरभवत् कदाचिदसौ द्वैतदर्शनाधिवासितप्राये जीवलोके रहस्यसम्प्रदायो माविच्छेदी
त्याशयतोनुजिघृक्षापरेण परमशिवेन स्वप्ने उपदिश्योन्मिषितप्रतिभः कृतः यथात्र महीभृति
महति शिलातले रहस्यमस्ति तदधिगम्यानुग्रहयोग्येषु प्रकाशयेति प्रबुद्धश्चासावन्विष्य
तां महतीं शिलां करस्पर्शनमात्रपरिवर्तनेन तः संवादीकृतस्वप्नप्रत्यभिज्ञात्येमानि शिवोप
निषत्संग्रहरूपाणि शिवसूत्राणि ततः समाससमाद पतानि वसमप्य तयिगामप्यभट्टश्रीकल्लटा
येषु सच्छिष्येषु प्रकाशितवान् स्पन्दकारिकाभिः संगृहीतवान् तस्यारम्भपद्यमाप्नशिवा
त्राणि अस्माभिः स्पन्दनिर्णयसमाख्येर्दृश्यमानानि शिवसूत्राणि निर्णीयन्ते तत्र प्रथमं नरेश्वर
भेदवादिदर्शनानिरसन्नेव परमार्थः शिवप्रवृत्तिस्वमात्मेति निर्दिशति ॥ चैतन्यमात्मा
इहाचेतति तस्य कस्यापि स्वतन्त्राभावाच्चितिक्रियासर्वसामान्यरूपेति चेतयतीति चेतनसर्व
ज्ञानक्रियास्वतन्त्रः तस्य भावः चैतन्यं सर्वज्ञानक्रियासम्बन्धमयपरिपूर्णस्वातन्त्र्यमुच्यते तच्च

परमशिवस्य भगवतो स्वतन्त्रितो नानानन्यानेन व्यवस्थितत्वात् वयघपि नित्यत्वव्यापकत्वा
मूर्तत्वाघनेतत्पर्मात्मा तथापि नित्यत्वादीनां सम्यक्त्रापि सभागत्वात् द्वयोः सभुविवः स्यातेत्र
स्यैवोड्डीकारः प्रदर्शनमिदमिति पर्मानप्रतिनिर्देपतेश्चितत्वमितिभावः प्रत्यवदर्शितम्
नैतदात्मा नश्वरत्वः कोपि भेदवादादायस्य सुपर्णो भिन्नभिन्नस्वभावत्वस्याः चेतनेनैव उ
नयानामकाश्चिदात्मनैवभेदादुपपन्नेः भिन्नोदेशकालाकारैः विद्यतिरेकाद्वेत्यमानत्व
सुसिद्धेः चेत्यमानत्वेनैवविदात्माभिभेदस्याप्यात्मसु शाक्यवादिन्या चैतन्यामना स्वभावभे
दस्या घटनाद्रूपमाणानीश्यावगतिरिति समस्तं यथा गतानामपि भेदस्योपपत्तेः स्फलस्य स
न्वेपि नहि किंदशायामनेकपशुमतानामात्मवादस्य चक्रमणाकारनाम्नलसंस्कारस्समवेवा
नादिशिवात्मकत्वं विदत्पकर्षवासनाकोशिवाः स मारिणां प्रवक्ष्यतीति यथोक्ते चैतन्यमेक
मुक्तात्मेति नानावादस्योपपत्तेः संविता श्रयवात्मकाः इति विज्ञानस्योपदर्शनात्यतिवोध
पिंडं न शरीरप्राणबुद्धिशून्यानि लौकिकचार्वाकवैदिकयोगाचारमाध्यमिकादयः सुगत
नात्मात्मा अपि तु यथोक्तचैतन्यमेव तस्यैव शरीरादिकल्पितप्रमातृपदेष्वकल्पितात्वं विमर्श
मयस्य स्वप्रमातृत्वेन स्फुरणात् न तु केवलस्य शिवस्य जिङ्हादिके परमात्मस्वरूपतस्सर्वेषामपि विद
जितम् चैतन्यमात्मनो रूपं सर्वेशास्त्रेषु परिप्रते इति श्रीविज्ञानभैरवेऽपि चिद्धर्मा सर्वदेहेषु
विशेषो नास्ति कुत्रचित् अतश्च तन्मयं सर्वं भावयन्भवजिज्जनः इति एतदेव यतः कारण
वैर्णीयमितिकारिकाद्वयेन संगृह्योपदेश्यपान्यति सामिज्ञानेश्वरूणोपदिष्टं श्रीस्पन्द

शि॰सू॰
२

किंच यदेतच्चैतन्यमुक्तं स एवात्मा स्वभावः विशेषाचोदनासहत्वाभावरूपस्य विश्वस्य जगतो न
हि चेत्यमानः कोपि कस्यापि कदाचिदपि स्वभावो भवति चेत्यमानत्वात् स्वप्रकाशचिदेकीभू
तत्वाच्चैतन्यमेव तदुक्तं श्रीमत्स्वच्छन्दभैरवे यावन्न वेदका एते तावद्वेद्याः कथं प्रिये वेदकं वे
द्यमेकं तत्तेनास्य शुचिस्मिते इति एतदेव यस्मात्सर्वमयो जीव इति कारिकाद्वयेन न संगृही
तं यतश्चैतन्यं विश्वस्य स्वभावस्तत एव तत्साधनाय प्रमाणाद्युपक्रममनुपयुक्तम् तस्या
पि स्वप्रकाशचैतन्याधीनसिद्धिकत्वाच्चैतन्यस्य च योगत्प्रमाणकताप्यावरीतशक्तत्वात्सदा
प्रकाशमानत्वात् यदुक्तं श्रीमत्त्रिकहृदये स्वपदा स्वशिरश्छायां यद्वल्लंघितुमीहते पा
दोद्देशे शिरो न स्यात्तथेयं वैन्दवी कलेति यो लंघितुमीहेत तस्य यथा पादोद्देशे शिरो न स्या
त्तथेयमित्यर्थः अनेनैवाशयेन स्पन्दे यत्र स्थितमित्याद्युपक्रम्य न दर्शितं परमार्थेन तु
यत्नेन महता यत्नेन शक्त्यात्मकस्पन्दनतत्त्वरूपं चैतन्यं सर्वदा स्वप्रकाशं परमार्थसदस्ती
ति प्रमाणीकृतं १ यदि जीवजडात्मनो विश्वस्य परमशिवरूपं चैतन्यमेव स्वभावस्तत्क
थमयं बन्ध इत्याशंकाशान्तये संहितं भेदस्याचाकारप्रश्लेषात्पाठत्रयं सूत्रमाह॥ ज्ञानं बन्धः॥
इहोक्तशुद्धचित्प्रकाशात्मकतिरिक्तं न किंचिद्रूपमपि घट इति मलस्यापि कामस्तत्त्वाकीरस्वात
त्रिरात्मकत्वमस्तीति भेदद्वारा दीक्षाप्रक्रियापरिहारेण मलमज्ञानमिच्छन्ति संसारांकुरका
रणमिति अज्ञानाद्बुध्यते लोकस्ततः सृष्टिश्च संहृतिरिति श्रीमालिनीविजयश्रीसर्वाचा
रोक्तस्थित्या यः परमेश्वरेण स्वस्वातन्त्र्यशक्त्याभासितस्वरूपगोपनारूपया महामाया

शक्त्या स्वात्मन्याकाशकल्पेनाश्रितास्य शून्यमायाप्रमातृत्वेन संकोचावभासितः स एव शिवाभेद
ख्यात्यात्मका ज्ञानस्वभावोऽपूर्णम्मन्यतात्मकाणवमलस्तत्र संकुचितज्ञानात्मा बन्धः यथा
चव्यतिरिक्तस्य मलस्य त्रयं प्रवृत्तं तथास्माभिः श्रीस्वच्छन्दोद्योते पञ्चमपटलान्ते दीक्षाविचारे
वितत्य दर्शितं एवं चास्य ज्ञेयत्वात् निजाशुद्ध्यासमर्थस्येति कारिकाभागेन संगृहीतः एवमात्म-
न्यनात्मताभिमानरूपाख्यातिलक्षणानात्मके ज्ञानेन केवलबोधापायादनात्मनि शरीरा
दावात्मताभिमानात्मकमज्ञानं मलस्थानमपि बंध एव एतद्रूपास्फुरणस्यापाय इति कारिक-
यासंगृहीतं एवं चैतत्प्रसङ्गेनोक्तं यत्किंचित्स्वातंत्र्यात्मकं रूपं तत्र च विदात्मन्यपि स्वातंत्र्याप्रथया
स्वविज्ञानाकलवदपूर्णम्मन्यतामायाप्रमातृरूपेण स्वातंत्र्येऽपि देहादावबोधरूपेणानात्मन्या
त्मताभिमानात्मनारूपेणाद्विप्रकारमाणवमलमनेन मतरूपेण त्वचितम् तदुक्तं श्रीप्रत्यभि
ज्ञायां स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्य स्वातंत्र्यस्याप्यबोधता द्विधाणवमलमिदं स्वस्वरूपापहानितः
इति १ किमीदृगाणवमलाभिव्यक्तियोनेत्याह ॥ योनिवर्गः कलाशरीरम् ॥ तद्यदनन्त
वर्तिते योऽयं योनिर्विश्वकारणस्य मायायाः संबंधी वर्गः सार्वात्म्यावमर्शणाच्च तदुत्तरकोऽदहश्च
नाद्यारंभी किंचित्कर्तृत्वाद्यात्मककलादितत्त्वसमूहः तदुपमायीये तथा कलया
तिस्वरूपावेशनेन तत्र स्फुरणोपरिच्छिन्नमिति कलाव्यापारः शरीरं स्वरूपं यस्य तत्कलाशरीर
कार्ममलमपि बंध इत्यर्थः एतदपि निजाशुद्ध्यासमर्थस्य कर्तव्ये अभिलाषिणः रूपेणैव
संगृहीतं यथा चैतत्तथास्माभिर्दीयां स्पन्दनिर्णयादवबोद्धव्यं एवं च कलादीनां किंचित्कर्तृ

शि॰ सू॰

३

कादिलक्षणं स्वरूपमाणवमलमिति लक्ष्यं शेषमायामायीतत्कन्यया मलेनेति सिद्धमेव यदुक्तं श्रीस्वच्छं
दे मलश्च सत्तेव तत्त्वकलादिपाशसमाश्रितम् । नाशिनेरजितानन्मावे कालेनकलितेनया । नियतस्या
मितेश्वरस्य शुभावनोपबृंहितम् । प्रधानाशयमेव गुणत्रयसमन्वितम् । उद्भिन्नं समासीनं महंका
रसमाहृतं मनसा बुद्धिकर्माभिरिन्द्रियैः स्थूलभूतकोर्वितं कार्ममलस्याप्यावरकं तत्र श्रीमालिनीवि
जये प्रदर्शितं धर्माधर्मात्मकं कर्म सुखदुःखादिलक्षणमिति तदेतन्मायीयं कार्मं च मलं ।
भिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायाख्यं जन्मभोगदं कर्तर्यबोधे कार्मं वेति श्रीप्रत्यभिज्ञायां आणवं भिन्निक ।
मेऽवित्तविशिष्टज्ञानेन येवोक्तं पृथक्कथमस्या ज्ञानात्मकस्य योनिवर्गकलाशरीररूपस्य
त्रिविधस्य मलस्य बन्धकत्वमित्याह ॥ ज्ञानाधिष्ठानं मातृका ॥ यदेतत्त्रिविधमलस्वरूपमपूर्ण
मन्यता भिन्नवेद्यप्रथा शुभाशुभवासनात्मकं त्रिविधं ज्ञानरूपमुक्तम् तस्याधिष्ठातृरूपा ।
ज्ञाता माता मातृका विश्वजननी न तस्य वित्तवेद्याभासात्मनो ज्ञानस्यापूर्णोऽस्मि कृशः
स्थूलो वास्मि ... इत्यादि तत्तद्विकल्पकमविकल्पकावभासपरामर्श
मयस्य तत्तद्वाचकशब्दानुवेधद्वारेण शोकस्मयहर्षरागादिरूपतामादधाना ...
तिमण्डलस्था ब्राह्म्याद्या शब्दावलिकाः पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुरिति श्रीतिमि
रोद्घाटशासनोक्त्या वर्गकलाद्यधिष्ठातृ ... शक्तिश्रेणीशोभिनी श्रीसर्ववीराग
मसिद्धलिपिक्रमसन्निवेशोत्थापिकां वाग्देवीमामायेशाकिचक्रं ... विनाश ।
कि ... नादेवहान ... भेदात् सर्वे ... मण्डल ... नाभि ... ३

मेवज्ञानानीति युक्तैवेषां चैषकत्वोक्तिः एतस्य शक्तिरूपतायामस्य सूत्रेऽस्ति कारिकया स्वरूपावरणे
वास्य शक्त्यः स न तोऽस्त्यिता इति च कारिकया संगृहीतम् ४ ग्रंथेन तु स्य प्रशमोपायं स्वरूपविश्रा
न्ति स्तंभमादिशति ॥ उच्यते भैरवः ॥ यायं प्रसररूपाया विमर्शमय्याः संविदाः गाढं स्वकलं।
नात्मकं परं प्रति भोन्मज्जनं रूपं ऽथ मः स एव सर्वशक्तिसामरस्येन शशिविश्वभरितेन तालकलं।
कल्पनाकलालेकवलनमयत्वात्स्वभैरवो भैरवात्मकं स्वस्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वाद्भक्तिभाजा
मनसि विन्निताभावधावनयत्नानां जायते इत्यपदिष्टं भवति । उक्तं च श्रीमालिनीविजये अकिंचि
च्चिन्तकस्यैव गुरुणा प्रतिबोधतः जायते यः समावेशः शांभवोसावुदीरित इति अत्र हि गुरुणा
प्रतिबोधन इति गुरुरत्न स्वस्मात्प्रतिबोधतः इत्यस्यार्थो गुरोरभावाद्विभुः श्रीस्वच्छन्देप्युक्तम्
आत्मनो भैरवं रूपं भावयेद्यस्तु पुंगवः । तस्य मन्ताप्रसिद्धः स्यान्नित्ययुक्तस्य सुव्रते इति भावन
ह्यत्नस्तु बोधात्मा पदविमर्शनमेव एतत्र एकविंशप्रकमं स्वयंतः स्यादुपायः । तेनाथः
सं तद्विज्ञेयः स्वयं तस्य प्रबलत्वे दिव्येनेन संगृहीतम् ५ एवं कामितरं प्रति भोन्मेषात्व हृद्भे
दोपायं भैरवस्यमापत्ति मज्जानवेयप्रशमैकहेतुशब्दस्पर्शनस्यापरामर्शप्रकर्षात्प्रस्थानं मा
पि प्रशान्ते भवदावभासं भवतीत्याह ॥ शक्तिसंकोचयानेन्द्रियस्य महारः ॥ यायं परं प्रति भो
न्मज्जनात्माद्यंते तास्वभावा भैरवरूपाऽप्येवानलेहा वहिर्हृद्धाम्नेनयानिःशब्दशक्तिव
क्रमाक्रमाक्रमण एव निक्रान्तक्रमाक्रमा विकल्पातिक्रान्तमयात्मतयाभिधीयमाना
न तद्रूपा अनया परा स्वाते ग्रशक्तिः काप्यस्ति यया स्वभिन्नो वा पोल्लासमात्यमृतिपरप्रमातृ

त्रि ह॰
५

विश्रांत्यते श्रीमत्स्वछादिशक्तिचक्रस्फारणान्माकोटीयमादर्शिता नैषेनदाभासितस्य शक्ति
चक्रस्य बृहत्स्वाम्नायात्ता तत्नीत्या यत्स्थाने यथाविवेतक मर्विमर्शने तस्मिन्सति कालाग्न्यादे
श्चरमकलान्तस्याखिलस्य महाशारदात्मन या वाह्यतयाचावस्थितस्यापि सतः परमविद्रि-
माड्रावो भवतीत्यर्थः उक्तं श्रीभर्गशिखायां सर्वं चक्रालयकलाकलापविकारजालशति
पतिमान्त्य पकान्त्यनानात्मविकल्पजानं तस्य सर्वैकवलीकरोतीति श्रीमद्वीरावलावपि
पि यत्र सर्वं लयं यांति दह्यते तत्त्वसंचयाः ताविति पश्यकायस्थांकालानलसमत्विषं इति
श्रीमालिनीविजयेऽपि उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिंतयन् यं समावेशमाप्नोति शाक्तः
सोऽत्राभिधीयत इति उक्तमेतदेवमर्पणं निरूपितं एतच्च सर्वं हृद्वाणोपासनयाभिव्यक्तिमाया
तीति नाधिकमुन्मीलितं एतदेव येष्याम्येषणि सधाम्यामिति यद्रात्रेकचसन्नूपं इति वश्या
म चरमशाकाम्यासमृहीतम् ॥ एवमुपसंहृतविश्वस्यैतस्य समाधिबुत्थानभेदः कोपीत्याह
नायत्स्वमस्वस्वभेदेनयं भोगासंभवः ॥ समनंतरनिरूपयिष्यमाणाभाजायत्स्वमसहु
मानाभेदनानारूपे पृथक्त्वावभासे उद्यमेऽभेदेव इति लक्षितस्य स्फुरतात्मनः सर्वदशानुस्यू
तस्यैतद्यत्स्य आभागश्चमत्कारस्तस्य संभवो नित्यमेव तद्यैवमत्कारमयतद्वेद्यकमहायोग
युक्तस्य भवतीत्यर्थः केवलं संभव इति संविदितिस्फुलार्थपर्वति एतच्च यथोक्तं ग्रह्मस्तकाशः
समंतादवभासते आच्छादनसमुद्रेकेन वा दाच्छादयेत्तत्क्षणात् तदुद्देविमहायोगीयदाप
यंटतेमदीम ज्ञानेन्द्रकिरणैः सर्वैर्जगच्छेद्यमनकम आच्छादयेत्ममेनानवीपादिशि ५

वांतकमिति श्रीचंद्रज्ञानेऽज्ञानादौ तत्रयी भोगमयत्वेन महायोगिना दर्शिते स्पंदे तज्ज्ञात्रादौ
विभेदधीति कारिकया समनुगृहीतम् १ यत ज्ञातृदादिद्वयस्त त्रयेण लक्ष्यते ॥ ज्ञानज्ञा
नत्वभेदो विकल्पाः अविवेकामायासोऽशुभम् ॥ सर्वसाधारणार्थविषयत्वादेन्द्रियजं ज्ञानं
लौकिकस्य ज्ञातृज्ञाने जाग्रदवस्था यत्तु मनोमात्रजन्मा असाधारणार्थविषया विकल्पाः स एव
स्वप्नः स्वापावस्था तेषामेवाविषयविकल्पप्रधानत्वात् यस्तु विवेको विवेचनाभावो ख्याति
रेतत्त्वमायामयं मोहमयं सौषुप्तं सौषुप्तं मलं तत्र यतत्रयमग्नाद्रुद्रशक्त्या यायामायायात्रयमपि
स्वरूपसंक्रमम् इत्येवं दर्शितानि तेन लक्षणानि स्पष्टापि जाग्रदादिदशा स्वरूपमस्तीति
दर्शितं तथा चात्र यद्यत्सूक्ष्मदृष्ट्या चिन्तयमसमविकल्पकज्ञानं सा जाग्रत् यत्तु सवि
कल्पाः स स्वप्नः तत्राविवेचनं सौषुप्तं सौषुप्तं यद्यपि विकल्पा न संवेद्यन्ते तथापि तत्स्व
विवित्सा या न योऽविनतज्ञातृज्ञानमिव तदन्तरं संस्कारकल्पविकल्पस्वरूपस्तु विवेकः
स्वभोग्यास्येव किंच योगाभिप्रायेणाग्रह सततज्ञानरूपं ज्ञानं जाग्रत् ततः तत्स्व
यज्ञरूपाविकल्पाः स्वप्नः ग्राह्यग्राहकभेदासंवेदनं तत्स्वरूपसमाधिः सौषुप्तं सिद्धान यावा ब्रो
गुन्यादर्शित अतएव श्रीपूर्वशास्त्रे जाग्रदादीनां परस्परानुवेधकृतो योगाभिप्रायेणापि अबुद्ध
बुद्धमेवच प्रबुद्धं सुप्रबुद्धं चेत्यादिना भेदोनिरूपितः ८ एवं लोकयोगपरमार्थरूपेणाव्याख्या
ते जाग्रदादित्रये शक्तिविकसंधानादिप्रसहारेणायमयत्रयाभोगमयत्वमभेदव्याप्त्यात्म
कस्फुरत्तिमनुद्रागाधिरोहत्तत्र्यातीतेऽपूर्वो यज्ञ चेतनमाविशत् ॥ त्रितयभोक्ता वीरेशः ॥

शि.सू.
५

एतन्नाराद्वित्रयं शक्तिचक्रात्रेमस्थानपुन्नागयोनेदाक्कारितेयस्तस्य परामर्शानुप्रवेशप्रक
षांह्रिगालितभेदसंस्कारमानंदरसप्रवाहमयमेव पश्यति स चित्तयस्यास्य भोक्ता च मन्यतां त
एवं त्रिपुरा यामस्य यज्ञाज्यं भोक्ता यत्प्रकीर्तितः वेदनं तु भयं यस्त्वभ्यु जानानमालिप्यते इति
नीत्या निःसपत्नस्वात्मसाम्राज्यो परमानंदपरिपूर्णो भेदयसनप्रवणानां वीराणां सिद्धि
याणामीश्वरः स्वामी श्रीमन्मन्थानभैरवसमानानुप्रविष्टो महाप्राज्ञयपूज्येन यस्त्वेवंविधो न भ
वति स जागराद्यवस्थाभिः भुज्यमानो लौकिकः पशुरेव यो रूपी मायायां मनाक् रूढो न वी
रेश्वरोपि न प्रभुः एवं सम्यक् भवति एतस्य योगीन्द्रस्य देयागेनत्स्वच्छन्दगतिवाति तेन समस्त
देवदेवताः सच्चिद समस्तानां वेजनदिव्यादिना श्रीमच्चक्रादादिशास्त्रेषु विनमदर्शितं संदर्शित
स्योपलब्धिः सततं त्रिपदाव्यभिचारिणी इत्यादिकाभिक्रियासंगृहीतम्॥ किमस्य महा
योगिनः काश्चिदन्याभिरोहप्रयासजा भूमिकाः सन्ति याभिस्तत्रोर्ध्ववर्तिनी भूमिर्लभ्यत
इत्यत आह॥ विस्मयो योगभूमिका॥ यथा सातिशयवस्तुदर्शने कस्यचिद्धि विस्मयो भवति
तथास्य महायोगिनो नित्यं तत्तदिन्द्रियावभासामर्शाभोगेषु निःसामान्यातिशयनवनव
चमत्कारचिन्तयेन स्वात्मावेशवशान्स्मेरस्मेरस्फारितसंविकसितसमस्तकरणचक्रस्य यो
विस्मयोऽनवच्छिन्नानन्दस्वात्मेति अपरिमितपरितोषेन स्वात्मा योगमानता ता एव योग
स्य परतत्त्वसंबोधिन्यो भूमिकाः तदुक्तं विश्रान्तिः संक्रान्ताः परिमिताभूमयेनतेकेदावि
नायतुभवह नयः तद्विकं श्रीकुलयुक्तौ आत्मावेशात्मना तज्ज्ञातो यदा भवति साधकेः तदा ५

विस्मयमासादयेन्नात्मनैव प्रपश्यतीति इति एतस्य तमपि हार्दभावेन स्वभावमवलोकयतः स
यमान इवास्ते यत्तस्यायं कुसुमितिकृत इति कारिकया संगृहीतम् ॥ ९ ॥ इच्छायोगभूमिकासमा
पन्नस्यास्य ॥ इच्छाशक्तिरुमा कुमारी ॥ योगिनः परमभैरवतां समापन्नस्येच्छा साशा
क्तिरुमा परैव पारमेश्वरी स्वातन्त्र्यरूपा सा कुमारी विश्वसर्गसंहारक्रीडापरा कुमारक्रीड
यामिति पाठात् अथवा कं भेदोत्थापिकां मायाभूमिकां मारयति अन्तर्लीनप्रमातृक
रोति तच्छीला कुमारी कुमारी च परानुग्रहभाजां भोक्तैकात्म्यतस्फुरन्ती अथवा च य
स्यामा कुमारी परिहृतसर्वसर्गा महेश्वरैकात्म्यसामरस्यनाराधनाय नित्योद्युक्ता तस्यैवा
सेच्छा इत्यस्य कुसुमितिरित्यमेव पाठो हृद्यो व्याख्यातस्य अन्यस्त्वशक्तिरुमेति पठितास्मा
न क्रियापत्ताम्याः प्रकर्षो व्याहतः एवं न लौकिकवदस्य योगिनः स्थूलेच्छापि तथाशा
क्तिरूपैव सर्वत्राप्रतिहता तदुक्तं श्रीस्वच्छन्दे सा देवी सर्वदेवीनां नामरूपैः प्रवर्तते इति
योगमायायोगिनिच्छा नाम कुमारी लोकभाविनीति श्रीमत्सुजयभट्टारकेऽपि सा मम मेच्छाप
रा शक्तिः शक्तियुक्तात्स्वभावजा वह्नेरुष्मेव विज्ञेया रश्मिरूपा रवेरिव सर्वस्य जग
तो वापि सा शक्तिः कारणात्मिकेति तदेतत् तदीच्छानादतस्याप्रेरकत्वेन वर्तते अवे
तात्मबलस्पर्शात् उक्तकुसुमाभेवादीति कारिकया भगवा प्रतिपादितम् ॥ ११ ॥ हृदयं श
रीरं यद्यद्दृश्यं बाह्यमाभ्यन्तरं वा तत्तत्सर्वमहमिदमिति सदाशिववन्महाप्रमायन्याया का
गकल्पमस्य स्फुरति तेन भेदेन शरीरं च देहधीप्राणशून्यरूपनीलादिवत् दृश्यं न तत्पश्यव

शि॰ स॰
६
6

तदृष्टतया भाति एवं देहवासैव सर्वेशास्यमयं रोऽचमवदविभसैव शक्तिपतिर्भवति यदुक्तं ।
श्रीविज्ञानभैरवे तनलस्य वाम्मयानशेषं ज्वालाभंगाः प्रभावतः स भवभैरवस्थानाविषयमप्या
विनिर्गताऽरति । एतच्च श्लोकेऽवभासभावेन सदा सर्वत्र संस्थितत्वेनेन संगृहीतम् ॥ ५२ ॥ य
थादेहसर्वेस्मरूपसमागीरितया शून्याऽनस्यापारीरस्य स्वरूपन्तेयकल्पं प्रकाशानमुक्ते नैतत
उर्हंतमपिति ॥ हृदयविमर्शेनव्रतात्तरूपलापदर्शनम् ॥ विमर्शनिष्ठास्थानता विश्वक
शो हृदये अन्तर्विमर्शचर्हंश्चलनं चलनत्वं तदेकाय भावनान स्वरूपस्थलीलदेहप्राणबुद्धा
त्मनः स्वापस्यचनदंभाव्रेणस्वप्रव्यतस्पदर्शने सकयाम्रयात्स्वकुविभेदेनपद्यावक्तव्या ।
गकल्पनया प्रकाशानेभवति चिदाकाशनामभिनिर्विशमानेचितत दाव्ह्कारितमेव
विश्वपश्यति तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे हृद्याकाशनिलीनाक्षः पद्मसंपुटमध्यगः अ
नन्यचेताः सुभगे परं सौभाग्यमाप्नुयादिति । परसंचयेसौभाग्यविश्वेश्वरतापत्तिः तत
हृदिसमापन्ने महायोगिनस्तुहिरूप श्रीसत्त्वदेपसच्चमनेवशस्तेभावततेदिथेशुव
स्थावरजंगमवेवचेतनाचेतनास्थिते । अधानव्याप्यसर्वेतत्रु मामरस्येनसंस्थितइति
स्पष्टेन तथा सामान्यधिष्ठानात्सर्वत्रैवभाविष्यतीत्येनतेनसंगृहीतम् ॥ ५३ ॥ शरेवो
पायानन्तरमाह ॥ शुद्धतत्त्वसंधानाद्वाऽपशुशक्तिः ॥ शुद्धतत्त्वं परमशिवाख्यंतत्त्वयद
विश्वमनुसंधानेनतन्मयमेवनतदितिनहाविषयमानापश्याद्वोवेधुशक्तियस्यताहशाय
सदाशिववाहिस्यजगतः पतिर्भवति तदुक्तं श्रीलक्ष्मीकौलार्णवे श्रीतासिद्धोतय ६
लो॰४

ऽयोक्ताः प्रत्ययाः स्तोमः सर्वकाः संधानस्यैवैतैर्देहविकल्पानां हेतिर्योऽयम् श्रीमत् श्रीविज्ञानभैर
वेत सर्वदेहद्विमर्श हि जगद्रूपं परिभावयेत् युगपन्निर्विकल्पेन मनसा परमोऽद्भवः इति
तेदेतद्विति वाक्यसमर्वितिः श्रीडातेनाखिले जगत् सर्वमस्ततस्तु मुक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः
इति कारिकया संगृहीतवान् ९४ ईदृग्ज्ञानरूपस्यास्य ॥ वितर्क आत्मज्ञानम् विश्वात्मा शिवए
वास्मीति यो वितर्कः विचारः एतदेवात्मज्ञानम् तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे सर्वज्ञः सर्वकर्ता च
व्यापकः परमेश्वरः स एवाहं शैवधर्मा इति दार्ढ्याच्छिवो भवेत् इति सदेव्ययमेवात्मनो ग्रह
इत्यनेनैतदुक्तम् तत्र यात्मनो ग्रहणं ग्रहो ज्ञानमेतदेव यद्विश्वात्मकशिवाभिन्नत्वमेषोऽयथा श्री
विवृतिः ९५ किंचास्य लोकानन्दः समाधिसुखम् ॥ लोकान्ते इति लोको वह्नस्त्यामः लो
कयन्तीति वेलोकयाहकवर्गः तस्मिन् स्फुरति सति यो ग्राह्यग्राहकसंवित्सामान्यात्मसर्वदेह
ना या चिता नान्तविशेषाय सर्वे सावधानता इति श्रीविज्ञानभट्टारकनिरूपितनीत्या प्रमातृ
पदविश्रान्त्यवधानानन्दश्च मकारमयो यगान्द एतदेवास्य समाधिसुखं तदुक्तं तत्रैव सर्वजग
तो देहस्वास्वानंदभरितं स्मरेत् युगपत्स्वामृतेनैव परानन्दमयो भवेदिति एतच्च इयमेवास्य
श्रामित्यनेन संगृहीतवान् अथ च यदस्य स्वात्मारामस्य समाधिसुखं सदेव तत्तादृशमवलो
कयतो लोकानानंदसे क्रमण ग्रहणा स्वानंदाभिव्यक्तिपर्यवसायि भवति एतदपि श्रीवद्ध
नान[?]व्यस्त न गतेन स्वसंवादम् ९६ अथ दृशाय योगिनो विश्रान्तिर्योगं दर्शयति ॥ शक्ति
सन्धाने शरीरोत्पत्तिः ॥ इच्छाशक्तिरुमा कुमारी तिसूत्रेण यास्य शक्तिकानामेवय दात्र

शि॰ सू॰
१

मेयते दार्ढ्येन तन्मयी भवति तदा तद्वशेनास्य यथाभिमतं शरीरं संपद्यते तदुक्तं श्रीमृत्युंजयभ
ट्टारके ततः प्रवर्तते शक्तिर्लक्ष्यहीना निरामया इच्छामात्रं विनिर्दिष्टा ज्ञानरूपा क्रियात्मिकेति उ
पक्रमस्य सा योनिः सर्वदेवानां शक्तीनां चाप्यनेकधा अग्नीषोमात्मिका योनिस्तस्मात्सर्वं प्रवर्तते इ
ति शक्तिसंधानमाहात्म्यं श्रीलक्ष्मीकौलार्णवेन संधानं विना दीक्षा न सिद्धिर्न च साधनं न मन्त्रो
मन्त्रशक्तिश्च न योगाकर्षणं तथा इत्यादिना प्रतिपादितं एतत्तु यथेच्छाभ्यर्थितो धाता जाग्रतो
र्थान्हृदि स्थितान् सोमसूर्योदयं कृत्वा संपादयति देहिनः इत्यनेन संगृहीतं देहिनामप्युदव
स्थस्य योगिनो हृदि स्थितानर्थान् तदर्थे वनिर्माणादिरूपान्ध्याता महेश्वरः प्रकाशानन्द
रूपतया सोमसूर्यरूपवाह्यप्राणमीलनेन च सोमसूर्यप्रमाणप्रमेयात्मनः शक्तेः हृदयं कृत्वा वाह्यसृष्ट
वेनेन ता आसां संपादयतीति प्रसाद्यन्तस्थामस्पन्दशास्त्रे निरूपितमिति तत् श्लोकप्रतिपादितेन म
स्मादेतं यतितव्यमिति हृष्टान्ते योजितं इति स्पन्दनिर्णये मयैव दर्शितं १ अस्यायामस्य यथाभिलषिताः
सिद्धयः पतन्माहात्म्येनैव घटन्ते इत्याह॥ भूतसंधानभूतपृथक्त्वविश्वसंघट्टाः॥ भूतानि
शरीरप्राणभावात्मकानि तेषां कचिदाप्यायनादौ संधानं परिपोषणं व्याध्याद्युपशमादि
पृथक्त्वं शरीराद्विश्लेषणं देशकालादिविप्रकृष्टस्य च विश्वस्य संघट्टो ज्ञानविषयीकार्यत्वादि
कास्य पूर्वोक्तशक्तिसंधानात्संजायते एतच्च सर्वं यामलसाधनाधिकारे प्रसिद्धं तदेव संदे उ
वेलोपितदा कस्य यतः कार्यं भवतीति आच्छादयन्नग्र भगवान् तथा योगिभद्रहितमिति ज्ञानिर्वि
लुण्ठिकादेः तस्यापि ज्ञानतः स्थितिः तदुन्मेषविलसंचेत ऊतः सामर्थ्यादेह एवकेति यथाह

योऽस्फुटो हि हृदः सावधानेऽपि चेतसि भूयः स्फुटतरो भाति स्वबलोद्योगभावितः तथा यदा यप
माथं तदेव नयच्च यथा स्थितं ततस्तत्र बलमाक्रम्य न चिरात्संप्रवर्तते इत्यादिना विभूतिस्पन्दे सोप
पत्तिकं दर्शितम् २० यदा तु मितशक्तीरनुन्मील्य विश्वात्मप्रथामिच्छति तदा स्यात्॥ शुद्धवि
द्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः॥ विश्वात्मप्रथावाञ्छया यदा शक्तिं संधत्ते तदाहमेव सर्वमिति
शुद्धविद्याया उदयात् विश्वात्मकस्य शक्तिचक्रेशत्वरूपमाहेश्वर्यम् स्यात् सिद्धिरिति तदुक्तं स्वच्छन्दे
तस्मात्सा तु परा विद्या यस्मादन्या न विद्यते विदते स्वयं युगपत्सर्वज्ञत्वादिगुणान्यतः वेद
नानादिधर्मस्य परमात्मनबोधना उक्ते नापरमात्मेव तस्माद्विद्येति सोच्यते तत्रस्थायां मन
येत्तेजः परं परमकारणं परस्मिंस्तेजसि युक्ते तत्रस्थः शिवतां व्रजेदिति तदेतद्धि स्व
तन्त्रे एव सर्वाध्यायोपसंहारव्याप्यावतिष्ठते तदा किं बहुना केन स्वयमेवावभास्यते इत्यनेनैव
संगृहीतम् २१ यदा तु स्वात्मारामतामेवेच्छति तदा स्यात्॥ महाह्रदानुसंधानान्मन्त्रवीर्या
नुभवः॥ पराभट्टारिकारूपा संविदिच्छाशक्तिप्रमुखं स्थूलप्रमेयपर्यन्तं विश्वं वमन्ती विवरी
चकाद्यशेषबाह्यवर्तनकन स्वच्छत्वानाहतत्वगम्भीरत्वादियोगान्महाह्रदस्तस्यानुसं
धानादनुसंधानेन यानावृत्ते तन्नादात्म्यविमर्शनात् अहंसमाणास्यशरीरशीस्फोटात्मकपराहं
ताविमर्शमयस्य मन्त्रवीर्यस्यानुभवः स्वात्मरूपतया स्फुरणं भवति अत एव श्रीमालिनी
विजये यासा शक्तिर्जगद्धातुरित्युपक्रम्य इच्छादिप्रमुखं पञ्चाशद्भेदरूपतया मातृका
मालिनीरूपतामेवाशेषविश्वमयीशक्तेः प्रदर्श्येतत्तदेवमन्त्रद्वारोदर्शितमिति परैव शक्ति

शि.सू.
८

मेहाह्रदः तत्र सततं संधानात्मातृकामालिनीसतत्त्वमंत्रवीर्यानुभवः इति सूत्रार्थः एतदेव
तदाक्रमप्यवलं मंत्राइत्यत्र सर्वस्याभंग्यप्रतिपादितं तदेवं चैतन्यमात्मेत्युपक्रम्यानन्त्वातेया
वभासितनदात्म्यान्तिमयमसेवेमवत्वं यथोक्तोपायात्मके भैरवसमापत्तिं प्रशमयतीति वि
स्तस्त्वानंदासहजमयकरोति सर्वोच्चमसिद्धीमंत्रवीर्योत्रप्रवेशणाः इदानीं तिशांभवोपाय
प्रथनानन्तरायप्रथमउन्मेषः क्षः प्रवतमयशक्तिस्वरूपसूत्रके उच्चैःभवस्वरूपस्य शक्ति
मन्तापदशिनाभिशाधयोनितिद्भावेम् २० इति श्रीशिवसूत्रविमृश्नेो शांभवोपायप्रकाशनः
प्रथमउन्मेषः ॥१॥ इदानीं शाक्तोपायं प्रकाश्यते तत्र शाक्तिमहावीर्यस्फारवेपित
प्रथमोन्मेषानन्तरं चित्ततत्त्वरूपाविवेचनपूर्वः सरमुन्मेषान्तरमारभमाणो मंत्रस्वरूप
नावश्चित्तरूपयति ॥ चित्तं मंत्रः ॥ चेत्यते विमृश्यते नेन परं तत्त्वमिति चित्तं पूर्णस्फुरत्ता
सतत्त्वशमादर्शणादिविमर्शरूपमवेदनम् तदेवमंत्र्यते गुप्तमंतरभेदेनविमृश्य
तेपरमेश्वररूपमनेनेति कृत्वा मंत्रः अतएव च परस्फुरत्तात्मकमननधर्मात्मता भे
दमयसंसारप्रशमनात्मकत्राणधर्मताचास्य निरुच्यते अथ च मंत्रदेवताविमर्श
परत्वेन प्राप्ततत्सामरस्यमाराधकचित्तमेव मंत्रः न तु विचित्रवर्णसंघट्टनामात्रं
तदुक्तं श्रीसर्वज्ञानोत्तरे उच्चार्यमाणायमंत्रानमंत्राश्चापितान्विदुः मोहितादेवगंधर्वा
मिथ्याज्ञानेनगर्विताइति श्रीतंत्रसद्भावेपि मंत्राणां जीवभूता तुयास्मृताशक्तिर
व्यया तयाहीनावरारोहेनिष्फलाः शरदभ्रवत् श्रीकंठीयसंहितायाम् प्रथम ८

ऽः एवमस्य शीनमिश्रतिकदाचन ज्ञानमेवमिदं सर्वमस्यथानेवमिश्रतीति उक्तं एतच्च स्पंदे
महासाधककविनैनेनैमैनेशिवधर्मिणः इति मंत्रप्रतिपादितम् २१ अथच ।। प्रयत्नः
साधकः यथोक्तरूपस्य मंत्रस्यानुसंधिः स प्रथमोन्मेषावष्टंभप्रयत्ननात्मा कृतकेयः
प्रयत्नः स एव साधको मंत्रयितुर्मंत्रदेवतातादात्म्यप्रदः तदुक्तं श्रीतंत्रसद्भावे आसिंच
नयथा तु वक्ष्यः सपत्पनशक्तिनिरोधे लिप्समाकर्षयश्चहृदेशेन महज्जनत बुद्धद्वविहृयागी
शामनोविंदुविकर्षयेत् यथा शाणेयतुः संस्थोयत्ननानात्मयथावति तथा विंदुर्वशाणेहकंव्रा
ह्यणेवधावतीति अन्यत्रापि ततः श्रीमत्तंत्रसद्भावे इति अत्राहिनंद्रुदस्क्रनकनिजोपागावेलनयो
गीश्च मनः कमविंदुविकर्षयेत् परप्रकाशतां प्रापयेदिति तथा विंदुः परप्रकाशः प्रकृ
तकोपेरनात्मनो भावयणधावतिश्मरश्मीमध्यः एतच्च मंत्रप्रयत्नेरोदयस्तस्य प्रयत्स्यपा
यिवेतमिनदात्मनासमापत्तिरिश्चतः साधकस्येति अनेनोक्तम् २२ ईदृश साधकमा
यस्य मंत्रस्य वीर्यापत्तिमवीर्यलत्तयति ।। विद्याशरीरसत्तामंत्ररहस्यम् ।। विद्यापराद्वय
प्रथाशरीरस्वरूपं यस्य स विद्याशरीरो भगवान् शब्दराशिस्तस्य या सत्ता शाश्वविश्वामेद
महत्वमिदहविमर्शात्मास्फुरत्तासामंत्राणां रहस्यमुपनिषत् यदुक्तं तंत्रसद्भावे सर्वे वर्णा
त्मकामंत्रास्तेवशक्त्यात्मका प्रिये शक्तिस्तु मातृका तेया माता शिवात्मिकेति तवै
वचायमकोति रहस्यपिविततस्फुटीकृतः तथाच न जानाति गुरुदेव शास्त्रोक्तास्न
मयास्तथा दंभकौटिल्यनिरतालोल्यार्थीः क्रियया जिताः अस्मात्तु कारणाद्विम

शि॰ सं॰ ९

9

यावीयंत्रगोपिते तेनतुमेनते त्रमाशेषाणां वर्णानां केवला इति पीठिकां वेयं कृत्वा युग्मान्तं मार
कादिविपरीतेन समन्विता तया व्याप्तमिदं विश्वं सब्रह्मभुवनान्तकं तत्र स्पन्दयदादृष्टि व्यापि
तु चहुराविते अवर्णस्या यथा वर्णाः स्थिताः सर्वगताः प्रिये तथाहं कथयिष्यामि निर्णया
शुक्लस्फुटतेन इत्युपक्रम्य एषा या मा शक्तिः पराह्लादनिरावारा निकीर्तिता हृदिं देवे ह्युषिताः
सुषुम्नाभुजगाकृतिः तत्रस्था सा महाभागे नैकक्रियायते ऽसौ वेद्यापिर विनतवेधुवनान्ते
वन्न देशान्तिप्राहरेत्याद्देवी विषमध्वसायाता प्रभुज्ञा सा निनादं तपरेणाज्ञानत्रयि
णां माथ्यिनाचोदरस्थेन बिन्दुनावरवर्णिनि नावहे प्रमवेगेन मध्यतेशक्ति विग्रहं भेदा
न्तप्रशुमात्मनाविदवस्तीतिवचसः उत्थितात्वयदा तेनकलाहलमान्तकुण्डली वन्नुफल
मयो विन्दुः शक्तिरुद्ररसाः प्रभुः मध्यमस्थनयायोगान कलर्जनतेजायते प्रिये ज्येष्ठा शक्तिः सृ
ताम्मातो विन्दु हृदयस्मरयगा विन्दुनास्तोभमायाता देविवामस्त कुण्डली रविनीनाम सामाजे।
याउभौ विहृयदतगो त्रिपथ्यासा समाख्याता रौद्रीनाम्ना तु गीयते गायत्री सा समुद्दिष्टा
मातमार्गनिरोधनात् शशांकशकलाकाला अंबिका चार्धचन्द्रिका एकैव व्यापरा शक्ति ः
त्रिधामातृप्रजायते अष्टाशुक्लविधुत्का यः सजातो नववर्गकः नवधावस्थिता मातृ
नववर्गोपलक्षिता पंचमंत्रगताद्देवि सप्ताम्ब्रादिरक्रमात् तेन पंचविधा ज्ञेया ज्ञाता।
व्याप्तं तन्मापिके स्वरद्वादश गादेवि द्वादशस्थानदाहृता अकारादितकारान्ता स्थिताः
वशनामिदा इत्यापकाणावाणीक्ष्माकंटपाम्भाद्वितीयका त्रिताणवान्तस्तानव्याप्ति। ९

क्रमलेसदाश्रिता निःक्षेपेवर्णानिष्पत्तिर्भवत्यत्रनेमेशयः पदेशाहृत्यनिष्पत्तिः शाहव्या
मेवरावरेश्यादिनाशेयेनापरमेश्वरीयपरवाकशक्त्यात्मकमातृकाः तएव ज्येष्ठारौद्री
वामाख्यशक्तित्रयमरमभेदवैचित्र्येणसर्ववर्णोदयस्तांकलाइणांमेघदलाशरीराणांमध्या
णांसैवभगवतीव्याख्यातेत्युणाविद्याशरीरसत्तारहस्यमितिप्रदर्शितम् प्रत्यगात्मवत्स
कामालिनीयत्नादवर्वेकमञ्जोहात्कथनस्याप्यमेवाशयः ३२ रहस्यागमसारसंग्रह
रूपत्वान्नेवमस्त्रागमागमसंवादेभैरवस्याभिप्रेतः इतिनास्मभ्यमसहमानतव्या
एवमपिसंवादितप्रागमेयदिरहस्यार्थतत्र्यते तस्मात्कमपर्याकार्या एषैवमन्त्रा
शब्दानुक्रमएवलमञ्जारहस्येनानुकारिकाद्वयेनसदेनदर्शितः येषामेवंविधमेतन्म
त्रवीर्यंशोकमहाहृदान्तमयानोपायेवेत्यमपिपरमेश्वरेस्थातएवनहृदयंगामीभव
तिशयिनानुभविकमात्रविडम्बनादादिकलाजनितासुमितमसिद्धिवितवोरेतितेष्वा
गमेविवेचिकाशालविशिष्टविषयाक्षमः ॥ गर्भोव्याप्तिमहामायातत्रैतदात्मकमत्रैवि
द्विपदवेयाश्विनविकारसः तावन्मात्रमपवैसतोधमावेनाविशिष्टामवेजनमायारणी
विद्याकिंविज्ञानतपणाश्रुइविद्यामेवसत्साभेदानिष्टाविचित्राविकल्पात्माग्रामः ३३
कपालाजले नेममायापाबपसर्गोद्युक्त्यानेसिडयइतितदेतत् श्रुतोविडम्बनोत्तानोदाज्ञप
मस्मादतोरसः प्रवर्तितेविवर्णावत्तोभकतेनदेहिनरूपेणनदर्शितम् ३४ यदाहा
नागतामपिमितसिद्धिविलीहानायरामेवस्थितिमवष्टभ्नाति यामीतनः ॥

त्रि॰ वि
१०
10

विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके खेचरीशिवावस्थाने ॥ ग्राह्यादिषु सकलाया विद्याया स्वाभावि
के समुत्थाने परमेश्वरेच्छामात्रचोदिते सति सिद्धिरूपभावि विमर्शजे समुत्थजने खेचरीयोग
गाने चरतीति खेचरी मुद्राभिव्यज्यते कीदृशी खेचरी शिवस्वस्थितिनाथरूपावस्थानं सेव
र्पिनी प्रवस्थाकालानदोकुलनाम्नस्कृरमात्ररूपा नववडापद्मासनयोगी नाभावलम्बरन्ध्रमे
त दृङ्कारेव तत्वाव नयेद्या वक्ता खेचरेयम विश्वघतनयतत्वेष्वीणे श्वर्यत्व वर्यत एताव्रह्माम
न्हाया गोखेगानिश्चलपथेन इत्येव संस्थानविशेषात्समरणे रूपापित्वपरागति स्मस्थेभा
वेन कलमांगणानित्यपाः परतेसर्वज्ञत्वनाखेचरीनाम सा स्मृतेति श्रीनेत्रकङ्कावति रूपे
नपरामृश्विति स्वरूपा एवमिदं महात्मकमायीयसमस्तनामप्रशान्याहिदात्मकस्वरूपे
पानजनेनेकरूपमन्त्रवीर्य मुद्रावीर्यं वाहित्य तदुक्तं श्रीकुलचूडामणौ एकस्याहि सर्व
वीजमकामुद्राखेचरी ह्यवेतायस्य जायते मातिशान्तपदेस्थितइति सैव देहे मंत्रवीर्यस्व
रूपनिरूपणेनवमुद्रावीर्यं संगृहीतम् यदाहेताम: प्रलीयेततदास्यात्परमंपदमित्यपि
नाम्नापरेणापि चूडामणाउक्ता खेचरी स्वरूपं यथा विनम २४ तदेव मुद्रामन्त्रवीर्य
साधनो गुरुरुपायः ॥ शूलात्मपदिशति तात्त्विकमर्थमिति गुरुः सात्रव्याप्तिप्रकाश
कत्वेनोपायः उक्तं च श्रीमालिनीविजये स गुरुर्मत्समः प्रोक्तो मन्त्रवीर्यप्रकाशक इति
सदहेवमादिश्य सिद्धान्ता सङ्गृहीते श्रुत्यासमशयो भोगि सम्बन्धरणतारणि वेदेविद्विद्या
कपदा विद्या नाग्रहमातनौ इति पर्यन्तिकोक्त्या चैतदपि संगृहीतम् एवं शर्वापारमेश्वर

वृत्ताद्विकाशक्तिः यथोक्तं श्रीमालिनीविजये शक्तिचक्रेऽनेद्वेवोक्तं उत्तवक्त्रं तद्व्याप्त इति श्री
त्रिशिरोभैरवेऽपि यथोक्तम् नवशक्तिः गुरुवक्त्रगता भवेदिति सैवात्र काणाद्दद्वृत्तगायः श
तेस्मात्प्रोक्तः समस्तात् ॥ मातृकाचक्रसंबोधः ॥ शिष्यस्य भवतीति सेयं श्रीपरात्रिंशका
दिनिर्दिष्टनीत्या हीवमर्शाद्यप्रथमकलात्तत्वात्ता ह्रलेखरूपा प्रसरन्ती नवरूपासनीरूप
शानन्दभूमिका भासनरूपः सर्वता लाक्षिकासु मेघदशोनेयाभासात्मरूपाधिकाचान
नाश्रद्धयेव भ्रमेव हिरूपा विशुद्धियोनेनकल्पेने जो मात्ररूपेणस्यायोक्तमनोवेषणीयन
वर्जितत्वाइन्धयत्नाद्युपितेनात् एवस्वप्रकाशात्मीकृतमेयाभासत्वेनात्मरूपेण
मेयाभासरूपेणमात्रे न ह्वीजान्तरप्रसवसमर्थत्वेनयोनिशब्दाख्येवीजवत्वहृदयात्मरू
पेण प्रपञ्चयेत्कात्वनग्राने देवादास्य ह्वेत्रिकोणवीजमन्त्रत्वेनानेदोन्मेषयोजनयाच
क्रिशक्त्यात्मगपरमरूपमोकारे प्रोक्तेन ह्वीजहृदयस्वरूपसंचोदने षट्कोणमूलवीज ।
वोच्छानानशक्तिव्याप्तपूर्णक्रियाशक्तिप्रधानत्वाच्छाक्तिरेयमत्र हृतमयप्रदर्शन
यत्प्रयत्नेविशेषकावदतरूपाहिंडन्मीलयद्गपदन्तवृंहितविसर्जनमयांविडदृहयात्मानोविस
र्गभूमित्व हृदिनवत्वनएवानाविमर्शनान्तरएवेनहिश्यानेविसदर्शयति वहिर्विम
र्शनन्नकादिमांते एवकएवक श्रद्धतस्फुरलशक्तिभ्यः षुरुषान्तसमस्तप्रपञ्चयति ए
कैकस्याश्चशक्तेः पञ्चशक्तित्वमस्तीत्येकैकतः पञ्चकोदयः आद्यपञ्चशक्तिभ्यः नी
लोकसमताद्यमारणातः श्रम्भोनियत्याहिकडुकलेनावस्थानादतः स्याद्यात्म्मानरूपं

स्थितारणेन विश्वधारणाद्धारणाशक्तिना स्त्रीयेयं क्रमोल्लङ्घने परिभेदविगलनेनाभेदापन्नत्वात्मि
थनेहा हृत्काभिधानाश्चतेरावर्णाना भासितं तया च वायन्ते सर्वे स्फुरितयन्त्र वर्तिपरिपूर्णमस्य
नवर्णाग्र दर्शयन्तं तेन शाणवीजप्रदर्शने क्षुलेन दन्तुरशक्त्या प्राप्तापितानाहन्तमयास्मिय
द्वाच्यवाचकश्चपंचदश स्फारमयी विश्राम्यन्ति एतन्निमित्तापयित्व मतेन पत्र वर्णवाहाहा रद्धु
स्तात्र नरातारहता भ्यासेवाद्यार शक्तिभ्यागाभीक्ष्णन्ते मतदात्मक सर्वविश्राम्यन्ति महाम
न्त्रवीर्यात्मनो हं विमर्श स्यात्न्यय थामे समस्त मे छिश्रीमत्तस्य लेदेवपादैः प्रकाशस्या
त्मविश्रान्ति रहंभावो हि कीर्तितः उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः स्वातन्त्र्यमथ कर्तृ
त्वमुख्यमीश्वरतादि चेति नन्द्यमर्ययते यस्मात् कायास्त्वेतत् दैव ककार मकारस्तुणाहार
णात्र नरविमर्शमच्छिद्र मात्रेणाक्रूटवीजेन प्रदर्शितमेतच्च स्थूलवहस्य प्रकटनेनैव विधि
ष्णुनाविद्यामातृकाय रभ्यावायस्कृचितप्रभावा यो मातृकायाः सर्वथित स्यक्रमस्य श्री
कात्रजगानन्दः स्वादिशक्तिसमस्तहस्य चिदानन्दघनस्वस्वरूपसमावेशमयः सम्प्रदायो
यो भवति एते श्रेदाद्याग्रेणाह किन्न वितनत्वेसत्त्यपादैः श्रीपरात्रिंशिकाविवर
णे तथा लोकादेष्यकारणितं एकैवमिद्याद्रोन मातृके कुण्डलिनी वीजजीवभूता चिदात्मिका
तज्जभवेच्चोमघाद्यात्रिकवर्णास्ततः ततः अाद्यन्तवर्णादन्तादियावद्धेसप्तीकीकला क
कारादिमकारान्ताविसर्गान्तश्च यासच वहिश्वान्तश्चहृदयनादविपरमेपदे विदुषान्तानिम
धानहृदयाद्यापकोहमः आदिमात् विहीनास्तमन्त्राः स्युः शारदवत् उरोलतणमताव

हादिमां संवेदयेत मज्जास्माद् इति शिवज्ञानी भैरवो देवतात्मकः तस्माद् इदं तया सर्वं मन्त्रेन
नैव पश्यन्तीति एतच्च संसारे से यक्रियात्मिका शक्तिः शिवमप्यपश्यन्तिनी वयाप्यत्रोक्तमप
कस्य तस्यांशस्यात् ज्ञानानामिशुपयादिकेति श्रनेनैव भैरवीयास्तविते १८ ईदृशस्यास्य मात
कावक्रसंबोधयवतः ॥ शरीरं हविः ॥ सर्वं यत्नमात्रं तेनाभिषिक्ते स्थूलसूक्ष्मादि स्वरू
पशरीरं नमहायोगिनः परस्मिन्निद्धे शोह्यमाने हविः शरीरं प्रमात्रं तात्प्रशामनेन
सदेवाचिन्मात्रतामितिविष्टतात यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे महाशून्यालये वह्नौ भूताक्षवि
षयादिकम् हूयते मनसा सार्द्धं स होमः स्रुक्चेतनेना इति तिमिरात्तदुद्घाटेति यः शिवाय
महं दे ध्येयानातोयानिवल्लभः तेदंगभक्तप्राहविक्ष्मन्यतेद्रुगनोगन इति श्रत्रहिदे
ह्यमात्रंतात्प्रशामनेन सर्वपिंडशुद्धः श्रीगीतास्वपि सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि
चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते सदेव यदातोसः प्रलीयेत तदास्या
दः २२ श्रुस्यव ॥ ज्ञानमन्नम् ॥ यत्सर्वं ज्ञानवेधः इस्तुतं तदध्यमानेनातेश्यमानेनायोगिना
मन यत्सर्वाद्देतंशाक्त स्वत्वं कालेचकलाकलापविकारजालम्प्रतिपत्तिजातम् प
कात्मनानात्मविकल्पज्ञानेन तदा सर्वं कवलीकरोति श्रथवयत्सर्वेषु विमर्शात्मको
ग्रेकतमग्रक्तिस्थयोस्यतदिनात हिते भावनाकारितभासात्मविग्रान्तिहेतुः तदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे
हिते भावनाकारितभासात्मविमल्पतरणा नेति ७

शि॰ सू॰ क्तिहितप्रज्ञाप्रकाशो नश्वरशुद्धप्रमितिका ज्ञानरूपेण एतच्च स्पन्दे प्रबुद्धः सर्वदा तिष्ठेदित्यनेनैवेव कारिक
१२ याहृर्शितम् १० यदा त्वेवं सततावहितो न भवति तदा ज्ञानवतोऽप्यनवधानावलेपात्॥ विद्या
संहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनम्॥ ज्ञानस्यानवधानाद्या: शुद्धविद्यायाः संहारे निमज्जने तदुत्थस्य स्वप्नक
12 मातृकामन्त्रकृता विद्यासंकोचस्य स्वप्नस्य भेदमयस्य स्फीतिकल्पस्य प्रपञ्चरूपस्य दर्शनं तेन स्फुटमज्ञ
ने भवति तदुक्तं श्रीमालिनीविजये न चैतदप्रसन्नेन शंकरेणोपदिश्यते कथं चिदुपादेय
त्वयाप्रसन्नेन जायते इत्युपक्रम्य वासनामात्रलाभेऽपि योऽप्रसन्नेन जायते तस्मिन्नित्युप्तभो
गेषु याजयति विनायकाः इति तेदनदप्यथाख्यातं स्वते ग्रासमात्मस्वाहसमेकलतः सततलोके
कस्यैव जाग्रत्स्वप्नपदरूपस्य इत्यनेन स्पन्दे स्वगृहीते व्रतस्य शुद्धविद्याविमर्शनपरेणावधा
नेनाभाव्यमिति रूपादिष्टं भवति यथोक्तं तस्मात्सततमुत्तिष्ठेत् किं करोमीति नमस्कारेण
श्रीएव श्रीस्पन्दे प्रतसततमयुक्तः स्पन्दतत्त्वविविक्तये जाग्रदेव निजं भावमचिरेणाधि
गच्छतीति एवं चित्तं मन्त्र इत्यतः प्रभृति मन्त्रवीर्यमुद्रावीर्यानुसन्धिप्रधानं द्वारं रहितेव
तत्त्वेनैव विविच्यत यत्समावेशमामाप्तिरूपा स्फोराभिधीयते इत्यस्मात्मशाक्तोपा
यो विद्यावधानावलिप्तस्य विद्यासंहारे तदुत्थस्वप्नदर्शनमिति सूत्रेण तदवधा
नाणवोपायप्रतिपादनस्याक्रोशेदन इति शिवम् १० इति श्रीशिवसूत्रविमर्शिन्यां शा
क्तोपायप्रकाशने द्वितीय उन्मेषः २ इदानीमाणवोपायं प्रतिपिपादयिषुरणोस्स्व
रूपं दर्शयति॥ आत्मा चित्तम्॥ यदेतत् बुद्धियवासनाङ्कुरितत्वात्ततं तदण्वश २

यदि चिदात्मा पारम्यं हेयं मनोरूपं विते तद्वानन्तनिचिदात्मकत्वस्वरूपाख्यामासत्वादिदृश्य
वलेवनेनेयानीः संचरतेति आत्मा अणुरित्यर्थः ननु चिदेकरूपस्यास्य ननु नमोस्ति अत एव चै
तन्यमात्मेति स्वभावभूतनाभिकतत्त्वरूपापत्तिपादनाश्रयेन एवमात्मा ललितः इदानीं त
तदीयसंकोचावभासनग्रहणानां वदशीचितत्वेनेति शून्यं परवेदसमं ३ः ॥ अणुश्चित्स्वरूप
स्यैवात्मनः ॥ ज्ञानं बन्धः ॥ सूत्रं २ः स्वमोहमयास्य मायायोनिरूपं तत् चिन्नभेदा
वभासनात्मकं यज्ज्ञानं तद्बन्धः तस्याशीतनाहेवस्यसमरति तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे सह
स्योयाजमस्यश्चनमस्याशुणावेदकः एवपर्यंतेतेदेही स्यानात्स्यानानत्वजेनोदिति पत
देव तन्मात्रोदयरूपेणामनोहेतुडिवोलेना पुर्यष्टकेन समरूढस्तदुन्मयपरपयोडवम
शुभेऽपरवशोभोगं तद्भावात्संसरेदिव्येन नाखदितम अतः संसृति प्रलयस्यास्य कारणं
संग्रहस्माद्दुःखितत्वाविरिविधानायस्य शास्त्रे नवं ज्ञानं प्रकाशकं सर्वं सत्त्वमाचेवप्रका
शकः अतएव दृष्टस्वभावा ज्ञानेतीनि प्रकाशेत इति श्रीविज्ञानभैरवोक्तदृष्ट्या ज्ञानमपि
प्रकाशमयमवेति कथमस्य बन्धरूपत्वम् सत्यमेतत् यदि परमेश्वरप्रसादेव प्रत्यभिज्ञा
यते ३ः यदा तु तन्मायाशक्तितो नैव विमर्शस्तदा ॥ कलादीनां तत्त्वानामविवेको माया ॥
किंचित्कर्तृतादिरूपकलादिक्षित्यन्तानां तत्त्वानां कञ्चुकपुर्यष्टकस्थूलदेहत्वेनावस्थि
तानां योयमविवेकः पृथक्तयाभिमतानामेवापृथगात्मतया प्रतिपत्तिः सा माया तया
व्याप्तिमयः प्रपञ्चः तदुक्तं श्रीतन्त्रसद्भावे कलोद्वलितचेतन्याविद्यादर्शनगोचरः

शि॰वृ॰ १३

योगेन दीक्षितात्मा योऽत्र आह्निकचर्णोऽद्युत: एवं मायात्मको बन्ध: शोकसन्तापदात्मक: तदाश्रय
गुणानां पशोर्यमेश्वेव समासत: तथा सो महिस्थित: पापाणि शितले सन्तिष्ठतीति संदेहः अष्ट
बुद्धियवकलेतस्थि स्थितिष्वनोयता: इत्यनेनैतत्त्र्येणोक्तम् ३३ अतेश्वतनुषशमाय ॥ शरी
रे संहारकलानाम् ॥ महाभूतात्मकं पञ्चषट्कं रूपसमनातेवयत्स्थूलसंहारं परं शरीरे त-
त्रया: पृथिव्यादि शिवान्त तत्त्वरूप: कलाभागा: तासां संहार: स्वकारणलयभावनया दहद
हि चिन्तनप्रकारो वा ध्यातव्या इति शेष: यदुक्तं श्रीविज्ञानभैरवे भुवनाध्वादिरूपेण चिन्तयेत्
क्रमशोऽखिलम् स्थूलसूक्ष्मपरस्थित्या यावदन्ते मनोलय इति तथा कालाग्निना कालपदाद् उ
त्थितेन स्वकं पुरं प्लुष्टं विचिन्तयेदन्ते शान्ताभास: प्रजायत इति एवमादिषु सर्वागमेषु अभि
हितैव उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनै: याभवत्समावेश: सम्यगाणव उच्यते
इति एवं शाक्तध्यानादिवर्णवृत्तेनाक्रम एतच्च स्थूलत्वात् क्रमोपायप्रकाशात्मा निस्य
दृष्टान्तमपगृह्यते यत्र रूपयेव ज्ञानं भवपाशान्ताधायस्ति तदस्माभिरत्र स्पष्टयात्मवादित
मेवादृश्यते किंचित् ३४ एवं ध्यानाद्युपायाणां बहुप्रायप्रदर्शनतः केयोगात्मा
णायामधारणाप्रत्याहारसमाधीन् दर्शयति ॥ नाडीसंहारभूतजयभूतकैवल्यभूत
पृथक्त्वानि ॥ योगिना भावनीयानीति शेष: नाडीवायुप्राणापानादिवाहिनीनां सुषुम्णा
संहार: प्राणापानयुग्मापकर्षोदानवस्थात्मनि मध्यनाड्यां विलीनतापादनं यदुक्तं
स्वच्छन्दे अपसव्यानपूर्येन सव्येनैव तत्र रेचयेत् नाडीनां शोधने हेतस्तोऽस्मात् मार्गोपथ्य १३

सचेति रेचनात्सरणात्रोधनात्प्राणायामस्त्रिधा स्मृतः सामान्याद्बहिरेतेषु तेन श्वासोऽभ्यंतरो-
दयः अभ्यंतरे गारेचनं सर्वेतोऽभ्यंतरेण निःस्पंदं कुंभकं कृत्वा कार्यं आभ्यंतरानुदयः इति
भूतानां पृथिव्यादीनां जयो धारणाभिर्वशीकारः यथोक्तं नेत्रैव वायुधारणांगुष्ठाग्रे-
ण नाभिमध्यतः माहेन्द्री कंठदेशान्तु वारुणी घंटिकाश्रिता आकाशधारणं मूर्ध्नि सर्व-
वैसिद्धिकरी स्मृतेति नेत्रेभ्यः केवल्याविलसनतः प्रत्याहरणं यदुक्तं तत्रैव नाभ्यां हृदयमे
वा तान्मनस्त्वेन्द्रियगोचरात् प्राणायामस्तत्र यत्नस्तु प्रशान्त इति स्मृतः हृदयाद्या [illegible] प्राण-
स्य विषयेभ्यो मनसः स्थते यैव सचरणादि तिमर्थः भूतेभ्यः पृथक्त्वम् तदेतदुपरके स्वस्वकं स्वस्व-
दचिदात्मना यदुक्तं तत्रैव भिवाकमपरम सर्वासां उन्मनानां लियानिवृ सर्वान् [illegible] रणो-
रेविन्यका स्वस्वादत्ताग्रजेदिति भूतसंयाने भूतैः पृथक्त्वं विशस्तद्यत इति यत्तु वेषु क्त-
तत्काभेवापायसमाविष्टस्याप्रयत्नतो भवतीदत्तात्संबाधाय प्रयत्नसाध्यमिति विशेष-
इत्य पवेदेहशुद्धिस्तत्शुद्धिः प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभिर्यानं ततोऽ
पासिद्धिर्भवति सामोहावरणानञ्जनतत्त्वानादिस्याद् ॥ मोहावरणात्सिद्धिः ॥ मोह-
यतीति मोहो मायानतत्क्रतादावरणाद्योक्तधारणादेः कुममासादितानन्त [illegible] भो-
गसिद्धिर्भवति न तु परतत्त्वप्रकाशः यथोक्तं श्रीलक्ष्मीकोलार्णवे स्वयम्भूर्भगवानद्
वो जन्मसंस्कारवर्जितः निर्विकल्पपरे धाम्नि अनादिनिधने शिवे प्रपन्नस्तेस्वयं तेन
नानचपश्यति मोहितः इति विगलितमोहस्य तु मध्यमप्राणमाश्रित्य प्राणापानप-

ध्येन रे शालेन्द्रजालशक्तिं नस्यध्येवासनं लभेत प्राणादिस्थूलभावं तत्त्यक्त्वा सूक्ष्ममथान्तरम् सू
क्ष्मातीतं तु परमं स्पन्दनं लभ्यते यतः प्राणायामः स निर्दिष्टो यस्मान्न च्यवते पुनः शब्दादिगुणवृ
त्तिर्या चेतसा ह्यनुभूयते त्यक्त्वा तां परमे धाम्नि प्रवेशस्तत्र चेतसा प्रत्याहार इति प्रोक्तो भवपा।
शनिकृन्तनः धीगुणान्समतिक्रम्य निर्ध्येयं परमं विभुम् ध्यात्वा ध्येयं स्वसंवेद्यं ध्यानं तच्च वि
दुर्बुधाः धारणा परमात्मत्वं धार्यते येन सर्वदा धारणा सा विनिर्दिष्टा भवपाशनिवारिणी
स्वपरेष्वपृथक्त्वेषु जगत्यस्मिन्समानधीः शिवोहमद्वितीयोहं समाधिः स परः स्मृत इति
२५ श्रीमत्स्वच्छन्दभट्टारके निर्णीतमीश्वरधारणादिभिरपि परतत्त्वसमावेश एव भवति
न तु मितसिद्धिस्तदाह ॥ मोहजयादनन्ताभोगात्सहजविद्याजयः ॥ मोहस्याख्यात्मकस
मनोऽनपाशात्मनो पाशस्याप्याजयादभिभवात् कीदृशात् अनन्तः संस्कारप्रशमपर्यन्त।
आभोगो विस्तारो यस्य तादृशाद्दृढनानाविधमोत्पादितानि इपितत्त्वपात्याः सहजविद्या
याजयो लाभो भवति आणवोपायस्यापि शाक्तोपायपर्यवसानादिरूपकत्वात् तथा च
श्रीस्वच्छन्दे समानानतवरारोहे पाशजालमनन्तकं इत्युपक्रम्य पाशावलोकनं त्यक्त्वा स्वरू
पालोकनेऽद्यत आत्मव्याप्तिर्भवेत्येषा शिवव्याप्तिस्तथान्यथा सर्वज्ञादिगुणा यत्र
व्यापकाभावयेद्यदा शिवव्याप्तिर्भवेदेषा चैतन्ये हेतुरूपिणी इति यथ्यनात्मव्याप्तेरस्य
मोहस्य जयादुन्मनाशिवव्याप्त्यात्मनः सहजविद्याया आप्तिरुक्ता यदुक्तं तत्रैव आत्म।
तत्त्वतः त्यक्त्वा विद्यातत्त्वं नियोजयेत् उन्मनासा तु विज्ञेया मनः संकल्प उच्यते संकल्प :२४

कमतोज्ञानमनन्तमेवगुणपतिस्थितम् तस्मान्नाथ परा विद्या यस्मादन्या न विद्यते विंदते शुद्ध
गुणपरम्वेज्ञानिहिरण्मयान् बहूनानादियमेस्वरूपं परमात्मनं बोधना वर्जनापरमात्मवे
तस्माद्विद्येति निगद्यते तत्रस्याद्यजयमेजः परं परमकारणमिति ३६ एवमयमासादि
तमहं जविद्यः ॥ जायते द्वितीयकरः ॥ लब्धापि शुद्धविद्यातदेकत्याभ्यांजानागरूपतेशु
णविमर्शात्मकत्वाद्दतायेतयायतद्वितीयमित्येतावस्वरूपवेद्याभासात्मकं जगत्तत्क
रोरश्मियस्य तथा त्रिधा भवति विश्वमस्य स्यहंसोऽर्थितिकल्पस्फुरत्तीर्थः यथोक्तं श्रीविज्ञा
नभैरवे यत्र यत्राक्षमार्गेण चैतन्यं व्यज्यते विभोः तस्य तन्मात्रधर्मित्वाच्चिल्लयाद्भरितात्मता
श्रीसर्वमंगलायामपि शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नं
शक्तिमांश्च महेश्वरः इति ३७ इदमाश्चर्यमस्वेदा स्वस्वरूपविमर्शाविष्टः ॥ नर्तक आत्मा ॥ न
यत्तेनतिरोहितस्वस्वरूपावष्टंभमलतत्त्वनागरादिनानाभूमिकाप्रपंच स्वपरिस्पंदली
लेयस्वभित्तौ प्रकटयतीति नर्तक आत्मा तदुक्तं श्रीनैशामद्देवीमहेश्वरनर्तकात्मक
समयपटलेदेवीकृतस्तवे नमः कुशनानतालानतनकः कोशवसितेति भट्टनारायणेना
पि विरष्यानेकसंहारजगर्भ त्रैलोक्यनाटक प्रस्तावहरमहत्ते नतः कोन्यः कवित
मः सर्वागमोपनिषद्रहस्यश्रीमृत्युजिन्नाद्यामस्तावनासम्वर्तयिता सुप्तजगत्तिजागर्यक
एकएवपरमेश्वर इति एवंविधस्यास्यजगन्नाट्यनर्तकस्य भूमिकाग्रहणपरं वेयस्था
नरंगमाह ॥ रंगोऽन्तरात्मा ॥ रज्यतेऽस्मिन्जगन्नाट्यक्रीडाप्रदर्शनाशयेनात्मनेतिरंगस्ता।

शि.सू. १५ 15 तद्भूमिकाग्रहणास्थानमेतन्मात्रां संकोचावभासनतः अस्य प्राणः प्राणापानो वा पुर्यष्टक
देहादेहापेत्युभयो जीवलक्षणमयत्वहानपदः सकरणप्रविशित्संदृक्षमाणजगन्मात्रामाभासयति
उक्तं च श्रीस्वच्छन्दे पुर्यष्टकसमावेशाद्विवक्षन्वेद्यान्विधु श्रुतत्तामासंवित्तपदं इति ॥४॥ एव
मनतात्मरागेन त्यक्तोस्य ॥ एतत्कानीन्द्रियाणि ॥ योगिनश्चक्षुरादीन्द्रियाणि हि समासेनाद्य प्रक
टनप्रमोदनिर्भरं स्वस्वरूपमेव भुवनयासात्तालकं वेति तस्य योगाग्रपश्यनभ्याविगलितविम
र्शस्वमकारमसृणीनामामादयति यत्क्रत्निकस्थितीः प्रयगात्मानमेतत्दाहनवकार
नतमस्थितिति ॥४॥ ग्रस्यव ॥ धीवशात्सत्वसिद्धिः ॥ धीवलात्मिकस्वरूपविमर्शनविशारदाया उ
णा तत्त्वग्रात्मकस्यप्पुराणमनः सत्वमान्तरपरिस्पदस्यासिद्धिरभिव्यक्तिर्भवति नाहेवमाति
कादिनयसिद्धिः तद्धिकोशलाद्देवलभ्यत ॥४॥ एवम्भूतानामकसत्तां सादनाद्वास्य ॥ सिद्धः
स्वतन्त्रभावः ॥ सिद्धः सपन्नः स्वतन्त्रभावः सहजज्ञानकर्तृत्वात्मकः सर्वार्थविश्ववशीकारित्व
लक्षणः पद्मश्रीनाथपादैः अयं त्वानत्र पशाक्तिहासाश्रीकालीप्राकलेति श्रीस्वच्छन्देपि
सर्वेत्तत्वानि भूतानि मन्त्रावर्णाश्च ये स्मृताः तिसृन्तस्पर्शशाश्वतेशिवभावनयास्मृते इति ॥४॥
एषवृत्तेश्च भावोस्य ॥ यथा तत्र तथान्यत्र ॥ यथैव देहयोगिनः स्वाभिव्यक्तिज्ञानात्तत्र यथात
थान्यत्र सर्वत्र सदावदरितस्य भवति यथोक्तं श्रीस्वच्छन्दे स्वच्छन्दश्चैव स्वच्छन्दः स्वच्छन्दो विच
रेत्सदा इति श्रीमन्देपि लभते तन्मयत्वेन तत्समाद्दधाति यतः स्वतन्त्रतास्य सर्वत्रेयमकृ
त्रिमेति ॥४॥ नचैवमस्य दासीनत्वानेन भाव्यमपि तु ॥ बीजावधानम् ॥ कर्तव्यमिति शेषः १५

बीजेविसर्गकारणेस्फुरत्तामापराशक्तिः यदुक्तं श्रीमत्सुनिरुद्राके मायोनिःसर्वदेवानांश
क्तीनांकाण्यनेकधा अग्नीषोमात्मिकायोनिस्ततःसर्वंप्रवर्त्तते इत्यादि अथ तत्परेशक्त्या
त्मनिबीजेवधानेश्रेयोभूयश्चित्तनिवेशनेकार्यमेवेहित्यर्थो ॥ आसनस्थःसुखंहृदेनिम
ज्जेत ॥ आसनंतत्तिरामकात्ययन्नस्थीयतेसिद्धिर्यासन परेशाक्केवलेयत्तत्प्रतिष्ठति यति
हृतेनपरमपदध्यानधारणादिसर्वक्रियाप्रियासोनित्यमत्तश्चेतव्याततदेवपरमेशानियः
सहस्वमनायासतयाहृदेविमप्रवादप्रसवहेतो स्वच्छारव्वलतादियोगिनिपरामृतम
मुदेनिमज्जेति देहादिसंकोचसंस्कारत्रोटनेनतन्मयीभवति यदुक्तं श्रीमत्सुनिरुद्रके
नाधेयानेश्रयेनीननायत्नामवमध्यतः नायतःस्पृहतः किंचिन्नाध्यायोत्नमेयारपि ना
नःशरीरसंस्थेनबाह्येभावयेत्क्वचित् नाकाशेबधयेल्लक्षंनाधोदृष्टिंनिवेशयेत् नचालो
मीलनंकिंचित्किंचितदृष्टिंवेयत्न प्रबलंबनिरालंबमालंबनेनभावयेत् नेन्द्रियाणामनु
नानिशाहंस्पर्शादयः एवंत्यक्तास्समाधिस्थःकेवलंतन्मयीभवेत् भावस्यापरमाशक्ता
शिवस्यपरमात्मनः निराभासपदेतत्वंतत्प्राप्यनानिवर्त्तते इति अथ तदेवनाडीसंहारयाण
वोपायक्रमामाहितमोदृत्तेयात्मतत्वक्कुओवियात्मकंशक्तिबलामाहतेनएकर्षाहात्मीकृ
तप्राप्तमंतदृदात्मकशमभवपदयोम ॥ स्वमायालिंमाणामापाद्यति ॥ स्वमेवतत्स्वस्व
संवेदिनीमायाविदृसाक्षणानंतमात्माघालन्दूपंयद्यथेष्टुवेयंवेदकादिबाभासात्मकं निर्माणमाप
दयति निर्मितेननदर्शयति यदुक्तं स्वच्छन्दे तदेवभवतिस्थूलंस्थूलोपाधिवशात्प्रिये

स्थूलसूक्ष्मादिभेदेन तद्देहं सव्याव स्थितमिति अथाभिज्ञायामपि आत्मानमनन्यवायन्तेयी अयं
देहस्थ एव स्थिति तद्येन तिष्ठत्यागमेपि जले हिमवद्यद्वेदग्धकवत्कायामा ज्ञियेनास्येव तत्स्यक्तैव
तस्याप्युन्मज्जनं नैति अनेनैवाशयेनोक्तं एतदेव इति व्याचक्षते विति: क्रीडेनाखिलं ज
गत् सपश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः इत्यनेन स्पन्दशास्त्रपादितम् ॥१७॥ नैवैव सशा
क्तिनिमित्तभूतभावशरीरवतोस्य जन्मादि विषयः कश्चिदित्याह ॥ विद्याविनाशे जन्मविनाश ३॥
शङ्कायाः सहजाविद्यायाश्च विनाशसंतानात्मनस्तथा स्फुरणा जन्मनो ज्ञानस्य हेतुकालिकस्य दे
हकस्य देहः स्वमयस्य देहेन्द्रियादिसंघटनया संसारः संशयो विध्वंसः सर्वज्ञत्वयुक्तस्य श्री श्रीकण्ठाम
सत्पर्वेत्यादि यज्ञ इह्याणादयलक्षणा नानाविकल्पथा पर्यायाणाम् चरवरम् शिवाद्य
वैनिपर्यंतभावाभावौ पहौ हि तत्र सर्वे शिवमयं ध्याता नाश्रयां जन्मेन वाशुयात् श्रीस्वच्छन्दे
स्वनिर्वाणपरं शुद्धं गुरुपारंपर्यागतम् तद्धितानामिमुच्यते न गर्भाश्रयान् जायते इति श्री
मत्सुजितपानि नवर्गविनिर्मुक्तः शाश्वते वचलफवम् दीक्षयेन योगमार्गारूढगृहस्थायेन
जायत इति ॥१८॥ यदा तु शुद्धविद्यास्तमयः उपस्थानि सजनिते तदा ॥ कवर्गादिषु माहेश्वर्याद्याः पशुमा
तरः ॥ अधिष्ठात्र्यो भवन्तीति शेषः ...... माहेशी शक्तिर्जगद्धात्री कथिता मम वामिनी इच्छाव
तस्य शक्तेर्वामिस्य प्रतिपद्यते सैकापि सत्यनेकत्वं यथा गच्छति तच्छृणु एवमेतद्
नितेयं नाम्येथा तस्मान्निश्चितम् ज्ञापयन्ती जगत्यत्र ज्ञानशक्तिर्निगद्यते एवंभूतमिदं वस्तु
भवत्विति यदा पुनः जाताज्ञानैदवनन्नहत्कं वैन्यत्र क्रियेषोच्यते एवं सैषा द्विरूपापि पुनर्भेदे १९

रंनेनतो ग्रंथोपाधिवशाद्व्यामाधिं नामत्रि ... रीतश्चैतावत्समापन्नमावाविभिद्यते द्वि
धा चैन च यथा चैव पंचाशद्धा च मालिनी बीजयोन्यात्मकाद्भेदात् द्विधा बीजं स्वरा मतः कादि
भिश्च स्मृता योनिर्नवधा वर्गभेदतः बीजमत्र शिवः शक्तिर्योनिरित्यभिधीयते वर्गाष्टक
विभेदेन माहेश्वर्याद्यष्टकम् प्रतिवर्णविभेदेन शतार्धं किरणोज्ज्वला रुद्राणां वाचक
...नं तत्संख्यानानिवेशितेति श्रीमालिनीविजयोत्तरेपि ...नीत्याप्यारमसर्वोपि वाचकत्वसंरं
नीच्छाज्ञानक्रियारूपतोप्युक्तो बीजयोनिवर्गवर्णादिरूपो शिवशक्तिमाहेश्वर्यादिवाच्यका
मादिक्षान्तरूपा मातृकात्मतामुपनीतः सवेषु मातृपविकल्पकमविकल्पकं तत्तत्स्व व दन
दर्शनादेतः पदामर्शात्मना स्थूलसूक्ष्मशुद्धवीर्यविद्यानावर्गवर्णादिदेवताधिष्ठाना
दिद्वारेण समयहर्षभयरागद्वेषादिरूपवैरूप्यं वयत्सकृतेत्स्वात्मवितरणेन सा स्वरूपमाह
ज्ञानामेव कवितपरतनेदेहादिमयक्षमापादयतीति तदुक्तं श्रीतिमिरोद्घाटेपि कदर्थयन्तिम
यस्मादबाशपाशावलीढिकाः पीठेश्वर्यो महाघोरा मोहयन्ति मुहुर्मुहुरिति एवमपि मेवा
दिने ज्ञानाधिष्ठानं मातृकेति श्रीमातृलोकाभिदेतपामतेनापि प्रकाश्यते मातृपादिभिः पशु
जनाधिष्ठातृभूताभिरपिशाहस्त्रवैदाद्वारेणामोहयतः इत्याशयेन निर्विशेषः धर्मः पचतएवमतः
शुद्धविद्यास्वरूपमन्त्रशक्तिभिरामादितमपि यथा न न श्रूयन्ति तथा सर्वदशासु योगिना
मवधानेन भवितव्यमित्याह ॥ त्रिशुचतत्थेतेलवदामेव्यम् ॥ त्रिशुज्ञागरादिपदमुच्व
वर्थो शुद्धविद्याप्रकाशरूपं पदयोनेदरमात्मकेयामेलवदिति यथा तेलक्रमेणाधिक

शि. सू.
१७
17

मधिकं प्रसरदाप्लाव्यं व्याप्नोति तथा श्रीमच्चत्रिषु पिपदेषन्मे घाश्शंतात्मकार्यं ते कोद्योःपरि
स्फुरता तुर्येण सनमध्यदशावष्टम्भयुक्ता व्याप्नुयात् येनतन्मयीभावमाप्नुयात् जाग्रत्स्वप्न
सुषुप्तयो मेगम भवइत्यनेनायमशक्तिवक्त्राण्मध्यवष्टम्भभाजः स्वस्वप्रसरजाग्रदा
दिपदेषु सत्तामात्रे तुर्यस्याक्रम विनयमूलावीर्याइति शाम्भवोपायोक्तगुणाढ्यपाकषु।
र्या जाग्रदादिषु तुर्यरसेनानन्दघनतः एवैनतत्सत्त्वेणणावाविनावष्टम्भयुक्तमादलकल्पजाग्रदादि
येतत्यरसात्मिके कार्येमित्सिक्तमिति विशेषः अथ एवोपायमाह॥ मग्नः स्वचित्तेन प्रविश
त॥ प्राणादिस्थूलभावत्यागक्रमेण तत्समावेशे मग्नः लीनतया परमस्पन्दनलम्पटतया यतः स्व
चक्रमध्यं प्रविशेत् स्वचित्तेन भवति श्रीमत्सञ्चिद्द्वारकलितेपितनीत्या प्राणायामध्यानधारणा
दिस्थूलोपायान्परित्यज्य स्वचित्तेनाविकल्पकेनोपायेन तत्त्वावमर्शमयेनात्मना स्व
वेदनेन प्रविशेत् समाविशेत् कोऽहं कं मग्नः शरीरप्राणादिप्रमातृतानिमज्जनविवशमकारमसि
मज्जनेन प्रशमयेत् तदुक्तं स्वच्छन्दे व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधमात्रेन योजयेत् तदा शिव
समत्वेति पशुर्मुक्तो भवाम्भोधावात् विज्ञानभट्टारकेऽपि मानसं चेतनाशक्तिरात्मा चेति
चतुष्टयम् यदा प्रियेपरिक्षीणं तदा तद्भैरवं वपुरिति एतद्वत्तानगर्भे स्तोत्रे विहाय सक।
लाः क्रियाः जननि मानसीः सर्वतो विमुक्तकरणक्रियानुसारितया रतमोज्ज्वलस्थितेः
त्वदनुभावतः सपदि वेद्यते सा परा दशा नृभिरतन्द्रितासमसुखामृतस्यन्दिनी अनेन महा
क्ताभिर्निबद्धं ५. इत्येवं परमपदप्रविष्टस्य स्वस्वभावाद्याद्रागपत्तौ स्मरणं भवतीत्याह॥ प्राणसमाचारे समदर्शनं॥ १७

एतस्फुरत्तात्मकशाक्तपरिमलसंस्कृतस्वप्राणापानसमस्थितिविकल्पसमशान्ताम
कौतरावह्निभवलालाद्वाईघट्टह्निमेटमेटवारग्रमारणेसमविदानेदखनात्मनयेकत्रपद
शनेमवेदनमर्थान्मर्वद्रशास्वस्वभवतीत्यर्थः उक्तंच श्रीमतेश्वानेदुभैरवे नसृज्यलो
किकाचारमद्वैतेशु क्रिडंत्ययन सममम वह्वेवानानेथावर्णाश्रमादिके इव्याणमम
नादेशीसृज्जनाः सर्वेव यनेरिति श्रतपवश्रीशत्यभिज्ञायांवद्धप्राणापमेनापिवायुदे
शागुपादानानाहितसकोचानांविश्वात्मस्वरूपलाभ एवेसकम ॥ यदानतमुख
तयावयानावह्निमश्वकर्षलर्म्यनयानीतपदमवमयनसमाविशति शपितहवाण
कांटमेवेश्वतयवमकारमात्रपवमेतद्यमोक्तंतदास्य॥ मध्यवरपसवः॥ पूर्वापरा
कोटोस्वरसमासादयतामध्यमध्यदशायामवरः अग्निषुः प्रसवोवुस्थानात्माक्र
त्मितःसंविज्जायते नतोविद्यामहारतडस्यसमदशनेमिमुक्तसंशाश्रीनीमासद्वाच्या
मनितेषुभोगेषुयोजयंतिविनायकाः तस्मानतेषुसमालिङ्गवीतानमवाक्षय
क्षिप्रशागोपसवादितम ॥ एवमेवग्रसर्वपिग्रहमेवयरसावह्निमेनमध्यपदंपुनरपि
सिवेतिनद्रा॥ मात्रास्वपूमध्यसंधानेनहृस्वपूर्वनकथ्यानम॥ मात्रासूपदोथपुरस्वप
स्पयसंधान वेदकायस्थ्रहृपेनवाचावायस्थगोचरः मनसश्चिनयनेशानिवुद्धिश्चवा
यावसानि श्रहकुतानियान्यवयस्थवधनयास्मिन यस्थनास्तिमनवेववनवेष्टवाः

शि.सू.
१८
48

प्रपद्यत इति श्रीस्वच्छन्दनिरूपितनीत्या विश्वमिदमहमिति चिंतयेन्नास्मद्रूपतां सर्वं गतं समेद
यतः पूर्वोक्तावरथमवाप्नुहृत्सापहारितत्वेनैकघनचमत्कारमयस्वभावस्फुरत्तया नु
म्मज्जनं तदेकसमापत्तिपूर्णत्वं योगिनो भवतीत्यर्थः तदुक्तं स्वच्छन्दे प्रसंगे चञ्चलीत्वं योगि
नामपि यन्मनः इत्युपक्रम्य यस्मिन्नेव मयो भावः स्थिरः पूर्णः समं ततः मनो न चलते
तस्य सर्वावस्थागतस्य तत् यत्र यत्र मनो याति ज्ञेयं तत्रैव चिन्तयेत् चलित्वा यास्यते कुत्र सर्वं
शिवमयं यत इति विषयेषु च सर्वेषु इन्द्रियार्थेषु स्थितं यत्र यत्र निरूप्येत नाशिवं विद्यते
क्वचित् इति ५२ इत्यमामादितप्रकर्षो योगी ॥ शिवतुल्यो जायते ॥ तयैपरिशीलनप्र
कर्षात्याप्तसर्वयातीतपदः परिपूर्णः स्वच्छस्वच्छन्दचिदानन्दघनेन शिवेन भगवता तुल्यः
देहकलायाश्च विगलनात्समः जायते तद्विगलनेन समानाद्धिवपदवासावित्यर्थः तथाच
कालिकाक्रमे तस्मान्नित्यं सदा यत्नबुद्ध्या योगी गुरोर्मुखात् अविकल्पेन भावेन भावयेत्
मयत्नतः यावन्नमनो याति भवाभावाने भैरवो भवेदिति एवमपि च यत्नेन तद्भिभावात
इत्यत्रायो कनीयोपनत भोगाभिवाहनमात्रप्रयोजना हृहःस्थितिरस्य नातिक्रमणी
येत्यर्थः एव शरीरवृत्तिः व्रतं ॥ प्रकाश्य शिवत्वस्य योगिनः शिवोहंभावेन वर्तमानस्य
शरीरवृत्तिर्वेतत् नयते देवव्रत सखरूपविमर्शात्मकं निमितं परंज्ञानं तत् परस्यानियमता
न्नेद्यमस्य तथा च स्वच्छन्दे प्रदीप्यर्थं यथा वह्नौ शिवोहमिति भावेन देहस्थोनि स्थितो नाणा
मा तदृलीयते तत्पदे इत्युक्तादेहस्थाणवास्थित एवं शिवसमाविष्टव्रतमुक्तं तद्व्रतमस्य १८

देहस्थितिर्बालिरिकेंबतरुपरुक्तं यदुक्तं त्रिकसारे देहास्थिताभिर्मुद्राभिर्यस्सदा शुद्धितो।
बुधः सत्तमुद्राधरः प्रोक्तः शेषाविश्वास्थियाकाः इति श्रीजलपंवाशिकायामपि ग्रन्थक
लिपिनेदष्टासभाषितेमरीचयः लिपिनेनाममर्पतिस्तानितु मतः ५५ एवंविधस्या
स्या॥ कथा जपः॥ अहमेव परो हंसः शिवः परमकारणं इति श्रीस्वच्छन्दनिरूपितनीत्या ते
नामेव परा हंसभावनामयत्वात् तस्य देवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः विमर्शः परमा शक्तिः
सर्वज्ञानमालिनीति श्रीकालिकाक्रमनिरूपितनीत्या महामन्त्रात्मका कृतकाहं विम
र्शात्मकस्य यदालापादि तेन देवतास्वात्म देवताविमर्शनवर्त्तावर्त्तनात्मा जपो जायते यदुक्तं
श्रीविज्ञानभैरवे भूयो भूयः परे भावे भावना भाव्यते हि या जपः सोत्र स्वयं नादो मन्त्रात्मा जप्य ई
दृशः इति तथा सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः हंसहंसेत्यनेन मन्त्रं जीवो जपति नित्य
शः षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः जपो देव्या विनिर्दिष्टः सुलभो दुर्लभो जडैः इ
ति ५६ ईदृग्जपव्रतवतास्य चर्यामाह॥ दानमात्मज्ञानं॥ प्रोक्तं वेतन्यरूपस्यात्मनो यज्ज्ञानं स्वात्मा
कारस्तदस्य दानम् दीयते परिपूर्णं स्वरूपं दीयते खण्ड्यते वेद्यभेदः दायते शोध्यते मायास्वरूपं
दीयते रक्ष्यते लब्धः शिवात्मा स्वभावस्थानेनेति कृत्वा अथ च दीयते इति दानमात्मज्ञानमेवानेन
नेवात्मविज्ञा दीयते तदुक्तं दर्शनात्स्पर्शनाद्वापि विततात् भवसागरात् तारयिष्यति योगीन्द्राः
कुलाचारप्रतिष्ठिताः इति ५७ यथा कदृशा शिवत्वत्स्यतया नित्यमेव व्रतेन जपचर्यानिष्ठत्वा।
निजशक्तिवैश्वात्म्यः सम्पन्नत्वं तत्र देशनाप्रतिबोधकत्वमाह॥ याविपश्यात्सहन

शि॰सू॰

१९

19

त्र ॥ अवीश्वरतातीतपिण्डकवर्गादिष्ठ माहेश्वर्याद्याः पशुमातरः इत्यभिहिता एताः माहेश्वर्याद्या दिशा
क्रियेक्य तत्रोल्लसन्ति विदितस्वमाहात्म्यत्वात् पशुत्वनाशः अनपत्तिमत्तादेवः जानातीति ज्ञानं
शक्तिसंस्पर्शरूपदर्शनं ज्ञानं शब्दार्थनिवोधयितृत्वम् अस्मत्त्वशक्तिचक्रपरिवीकृतत्वात
स्मात्मसपभविस्य: कथमस्मात्स्ववोधयेत यच्छशोपलयातच्छशोवत्तेरस्याद्देयः वशोवाद्यैश
ध्यायमविपश्यस्य स्वयमात्मज्ञानप्रबोधनदेवत्वमात्मसुक्तकदानमात्मज्ञानमिति आगमेवत्तेस्मा
द्वयात्मस्वयादिति निकृत्स्थितियायोगी इतियोगीन्द्र: वीतिविज्ञानपतिपदेश्योतिपदस्य: इत्यस्या
नेमत्त्वरतेतिज्ञानादेः इति हेयः हितिवच्छतावि मज्जनीयन विमर्शशक्तिप्रकारेणावक्रमस्य
वयार्थेन कर्तोपगारूपणतः इत्याश्रित्ययायोगीन्द्र विमर्शशक्त्याः स्वस्वरूपात्मकविज्ञानपदस्य:
सज्ञानाकर्तोपावर्गीतव्या: नेदावापहृत्यतवच्छतानि स्मारतानरूपोदयतामा मादयीतिव्याव
तते पतत्त्वनन: प्रतिभाति पदार्थसगति: नातिवाकृतात प्रतिहृदवेहशाव्याख्याक्रमस्य
महत्त्वपादशगथितेशकावात पर आस्पद ॥ स्वशक्तिप्रचयोस्य विश्वम ॥ यतोयशिवतत्त्वरूपरूक
सतोयथा शाक्तयास्य जगत् कृत्स्नमित्यात्माय हृश्याविश्वस्यविश्वस्वशक्तिमये तथास्यापिस्व
स्या: स विदात्मन: शक्ते: प्रचय: क्रियाशक्तिस्फुरणरूपाविकासाविश्व यदुक्तं श्रीमत्स्वजिति ।
यतो ज्ञानमयं देवि तेये ववहयास्थिते निषिाशितानां सर्वेषां ज्ञातॄणा ननैवमुच्यते कालिकाक्रमेपि
तत्त्रूपतयाज्ञानेवाहितत: प्रकाशरूपे ज्ञानादृते नार्थसत्ता ज्ञानरूपततो जगत् नहि ज्ञानादृतेः
भावा: केनचिद्विषयीकृता: ज्ञानं तदात्मतां यातमेतस्मादवसीयते अस्तिविभागेननिषेध १९

विपियोगतः तात्रात्मतात्येय लिष्टाभावाभावनाबलात् युगपदेद्धा त्तात् नेययोरेकरूप
तेति ५९ न केवलं सृष्टिदशायामिन शक्तिविकासास्पदविसंयनस्यहपालिनो ॥ स्थितिलयो॥
स्वशक्तिप्रचयस्वभवेनेन क्रियाशक्त्याभासितस्य विश्वस्य तन्नस्थमादेपत्तेकविकालवहि
र्ववनावभासनेत्तपयाः स्थितिस्थितिलयप्रमात् विश्वात्मात्मा चैयालय स्लावेनावेतस्य स्वश
क्तिप्रचयएव ननहेयध्याभासमानविलीयमानेनचनिजसविकल्पस्यात्मकमेवाध्यात्मसम
वेदनानुपपत्तेः अत एव श्रीकालिकाक्रम आलिनास्ति विभागेन स्थितिलयपरत्वेनोक्तं
तथा सर्वेषु इन्द्रियलेव स्तावेत स्वप्रत्ययात्मकम् यः पश्यति स शक्तात्मा जीवन्मुक्तो न संशयः ६०
नन्वेवं सृष्टिस्थितिलयावस्थास्वन्योन्यभेदावभासमयी स्वस्वरूपान्यथा त्वमायातमिया
शकाशात्वथमाह ॥ तत्त्वसृष्ट्यावस्थाविभासः स्ववैरूभावात् ॥ तेषां सृष्ट्यादीनां सृष्ट्यावस्थाम
जनेऽपि नास्य योगिनः स्वभवैरूभावात् तुर्यचमत्कारात्मकविमर्शमयाङ्गपलक्षत्वात्तिरास
त्वलेन ननु तिरासेकस्य वैदग्ध्यप्रकाशनात् यदुक्तं तत्रैव नाशो विद्याप्रपञ्चस्य स्वभावो न वि
नश्यति तस्य निर्विधस्य विरहात्तस्मान्नाशानवास्तवः यतो विद्यास्वस्य सत्तिधर्मा स्यास्तु यत्र यत
यत्स्वभावेन तन्नोन्नष्टं तन्नष्टं कथमुच्यते इति एतदेव स्पन्दे अवस्थायुगलं चात्र कार्यकर्तृत्वश
ब्दितम् कार्यता क्षयिणी तत्र कर्तृत्वं पुनरक्षयम् तथा कार्योन्मुखः प्रयत्नो यः केवलं सोऽत्र लु
प्यते तस्मिन् लुप्ते विलुप्तोऽस्मि इत्यबुधः प्रतिपद्यते न तु योऽन्तर्मुखो भावः सर्वज्ञत्वगुणा
स्पदम् तस्य लोपः कदाचित्स्यादन्यस्यानुपलम्भनात् इत्यनेनोक्तम् ६१ अस्य योगिनः॥

शि॰म॰ सत्वपुरुषयोर्विहितमेतन्नम्॥ वेषम्याज्ञातयोः सत्वपुरुषयोर्विहितिरकैवल्यादिविहितं तत्राभासरूपत
२॰ यामनेन संवेदनेन तत्तैलौकिकवदहन्तासंस्पर्शेनेनास्य हि सर्वशक्तिस्वकैयाप्यविश्रामिमत्वकं सत्वंशोध
20 नीत्या सर्वे महत्ताख्यादितत्वेन स्फुरति ततस्तन्नियते सत्वपुरुषयोरवादीत्येव परमेतत् योगी हि स्वस्था
न सुखदुःखमात्रभावः कथं सत्वात् सत्वाभ्यासस्फुरणेन तथा च श्रीशंभविज्ञायायामाह कश्चमि॰
कोमी यो नावास्तु शमात्र दशायां समानो तत्र तत्र रूपस्थापितसत्वपुरुषः स्वसाताक्ततोपि न
सत्वपुरुषः सत्वादि तथा नेत्र्यमयत एव वासत्वादिहत्वेकल्यात् सहजानन्दाविर्भावस्तत्तदास्यादि
सुकम अत एव तदुःखेन सत्वे यत्र नयायाशयाहकोनेच तथास्ति सन्ध्याभावोपि तदस्ति परमा
श्रुतइति स्पष्टं निरूपितम् ४२ एतच्चाग्नेर्माताणुपरेक्रमात्मावस्य योगिनोनातः सत्वपुरुषः स्वम
स्पशीतएवास्यै॥ तद्विमुक्तस्तिकेवली॥ तास्या सत्वपुरुषः स्वाभ्याविशेषेणैव तः संस्कारमात्राणीए
ग्रतस्य सस्य हेतुकेवली केवलैक्यात्रमात्र तात्परस्य तदुक्तं श्रीकालिकाक्रमे सत्वपुरुषः स्वादि
विज्ञानविकल्पान तत्यकल्पिते भिन्नाईतसहासाह योगीयागफललेभादति तथाह्वावस्यमा
णाप तया विशेषतघातकः एवं शुतत्व स्वतरातो ध्यनतत्वापत्स्या ४३ यदाह॥ मोक्षप्रतिसहत
त्वत्त कर्मास्या॥ मोहेना ज्ञानेनप्रतिमहतत्वदक्षुखेन तत्त एव सत्वपुरुषः स्वाधाशुयाय सुखनः
कर्मास्यानिसुशुभाशुभकलाकितः तदुक्तं श्रुवयदेवयाह तत्यविकल्पविधियोगानः शिवादीनेवफ
इति समुद्भावयते खिलान ततः शुभाशुभौ लक्षणेनैतद्गुणावतः सुखदुःखभावेभ्यः परं कुल प्रजायत इति एव २॰
मीदृशस्यापि कदाप्यनोयदानां तं समादेश शक्तिप्रत्ययोगाभवति तदास्याभेदे तत्संस्कारे समंगतिस्कर्मणं
१५

शरीरप्राणाद्यहंताभिमानात्मनः सकलप्रलयाकलादिप्रमातृचितस्य भेदस्य तिरस्का
रे स्थितस्यापि चितश्चैतन्यस्वभावात्मजगदुपहल्लेन स्फुरति क्रमेण मंत्रमंत्रेश्वरमंत्रमहेश्वरा
त्मकस्य सदाशिवाद्यावाभासस्य ग्रीनतरकर्मत्वं यथा विलक्षिततनिर्मेयनिर्मातृत्वं भवति तथा
परस्वरूपे त्रिगुणेन तु जगत्भेनस्वच्छेदस्य हृशोभवेदिति स्वच्छेदस्मात् शेषन भेदतिरस्कारम
स्योक्ता । अत्र हि विशिष्टेहि देवानाम् सिद्धदैत्योरगोत्तीनाम् । अथ तासाम् इतरेषां व गुणपान्थ यद्येहक्कृ
वेन दर्पहरति कालसंपातायेन भूयसा न पोष्यकम् ॥ ६५ न चैतदस्यासंभाव्यं यतः ॥ कार
णशक्तिः स्वतोऽनुभवात् स्वतः स्वस्मादेवानुभावात्मकस्य स्वभावादीश्वरणशक्तिः ततदस्मा
धारणार्थं निर्मातृस्वस्वात्मनः सिद्धमेव अतनैनेवाशयेन श्रीप्रत्यभिज्ञायां अत एव च यथाभी
ष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रियेस्फुटे एव सिद्धे सर्वस्य जीवतस्ततः स्फुटे तथा सत्यबाध
दिवेनननापन्नाभिनिवेशान विमर्शानि तदा सर्वेषां धारणाभीप्सार्थेर्निर्मातृत्वं नापि भव
ति नचु कतनगर्भेयदानतेषि स्वात्मस्वभावमहिम्ना गुणोज्वला भवेद्वृष्टित्वात् हृदयाद
ना ह्याद्यादीनना नदा चैतेषां सकलः कल्पपादपतां व्रजेदिति ६६ यत् स्वकरणशक्ति
शक्तोनानयोन्मादात यथाशक्ति रववायरूपस्य प्रमातृस्माररमेताम् मायाशक्त्योपहल्लिततत्
त्वस्वरूपो तेऽग्रनाय ॥ त्रिपदाद्यनुप्राणनम् ॥ त्रयाणां भावोन्मुख्यमतदभिमुखतः अनु
त्वीभावनामयानां सृष्टिस्थितिलयशीलानां का नाम दानामवस्थानां यदादिप्रथाने त्रि
चमनत्क्रततिते नानंदघनं तुर्याख्यं पदं मायाशक्त्याच्छादितमपि ततस्त्रयोप भो

शि. सू.
२१
21

गाद्यवसरेषु यद्दृश्यमानं तेन तत्तदवसरेषु तालाभ्यासादिनाप्यनुप्राणनमेतत्सुखेतद्धि
मधुरावस्थितितारतम्येनानुगतेन तथा प्राणनमात्मनस्तेनैव जीवितेनापि जीवितस्योत्तेजनं
कर्त्तव्यं तदुक्तं विज्ञानभैरवे श्रुतः सा तु भवानंदा विकल्पोन्मुक्तगोचरा यावस्था भरिताकारा
भैरवी भैरवात्मनः तद्वपुस्तत्त्वतो ज्ञेयं विमलं विश्वपूरणम् इत्याद्युपक्रम्य शक्तिसंगमसंक्षुब्ध
शक्त्यावेशावसानिकम् यत्सुखं ब्रह्मतत्त्वस्य तत्सुखं स्वाक्यमुच्यते लेहनामंथनाकोटैः स्त्रीसु
खस्य भरात्स्मृतेः शक्त्यभावेपि देवेशि भवेदानंदसंप्लवः आनंदे महति प्राप्ते दृष्टे वा बांधवे चि
रात् आनंदमुद्गतं ध्यात्वा तन्मयस्तल्लयी भवेत् जग्धिपानकृतोल्लासरसानंदविजृंभणात्
भावयेद्भरितावस्थां महानंदमयो भवेत् गीतादिविषयास्वादासमसौख्यैकतात्मनः योगिनः
स्तन्मयत्वेन मनोरूढेस्तदात्मता इति आदिना उपायप्रदर्शनेन प्रपंचित अतिक्रुद्धः प्रहृष्टो वा
किंकरोमीति वा मृशन् धावन्वा यत्पदं गच्छेत्तत्र स्पंदः प्रतिष्ठितः इत्यादिना प्रबुद्धः स्यादना
हतेइत्येतेन प्रदर्शितं एतत्पदनिर्णयनिराकांक्षमेवनिर्णीतम् त्रिभुवनतर्पमितितत्त्वे
जाग्रदादौ तथानुप्राणनक्रमेणैव सर्वदशायातादिम ध्याते उरःस्थितिसंहारतित्रयिनः
याभुवनानि शेषं तेषामिति विशेषः ६९ एतत्त्रिपदाद्यनुप्राणनेनानंदोल्लेखानावष्टंभवद्दशा
यामेवास्माद्यसंवेद्यदर्पितं॥ चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येषु॥ त्रिपदाद्यनुप्राणनमि
त्येव यथा चित्तस्थितिलक्षणायां चित्तस्थितौ त्रिपदाद्यनुप्राणनं कुर्यात् तथा शरीरकरणबाह्यभावा
त्मिकायां बहिःस्थितौ तायामप्यानंदविमर्शावष्टंभबलात् क्रमात् क्रमतारतम्यभाजा तेनानु २१

ग्राणं न कुर्यात् यदुक्तं विज्ञानभैरवे एवं सर्वं जगत्स्वदेहं वा स्वानंदभरितं स्मरेत् युगपत्स्वामृते
नैव परानंदमयो भवेत् एवं ध्यानेदात्स्मान्नप्रशक्तिर्भवेदग्रस्य स्फुटीभूता सती यथोक्तनिर्माण
कारिणी भवति ४८ यदा त्वयमेवमाननं तरीतुं येषद्दशात्मनेव न विमृशति तदा देहादि प्रमा
तृता देहेतोः भावादप्रमन्यतात्मकाणवमलरूपात् ॥ अभिलाषाद्बहिर्गतिः संवाह्यस्य ॥
शक्तिचक्राधिष्ठितैः कंचुकोत्तः करणबहिष्करणतन्मात्रभूतैः स्वदेहस्य बाह्यते योनेर्योन्य
न्तरं नीयते इति संवाह्यः कर्मात्मरूपः पशुस्तस्याभिलाषमलो बहिर्विश्रीत्वस्फुरदोकलीना
पूर्णोत्मस्वात्मकाविद्याख्याणवमलरूपादभिलाषोज्ञानाद्बहिर्गतिर्विषयोन्मुखत्वमेव
भवति न तु तत्स्वस्वरूपबहिर्गतं जातु चित् यदुक्तं कालिकाक्रमे यदाविद्यानुतत्त्वयोर्वि
कल्पविधियोगतः शिवादीनेव कर्ता इति समुद्भावयते विलात् ततः शुभाशुभाभावात्स्पृते
तद्दशावतः अग्रामेयप्रमावयः परेतुः विप्रजायते अतश्चाकल्पनाकृतापशप्तेनेनका
दिव्य स्वोचितैर्दीक्षाप्रदर्शनेन वेणावो वाह्मिताय था मायामयेः सदाभावनविद्यापरिपूजनेना
यामयोनेगुर्याति तेन नराः क्लेशभाजनमिति ४९ दा तु परमशक्तिपातवशान्निमिषत
स्वस्वभावमेव विमृशति तदाभिलाषाभावान्नास्य बहिर्गतिरपि तु स्वात्मन्येव लयम
स्याद् ॥ तदा तूत्थितशक्तेः ततस्तस्याजीवसंक्षयः ॥ तदिति पूर्वोक्तदृष्टसंवेदनात्मनि तत्प
दे आत्मन्यस्थानिविमर्शत्वपरा प्रमितिः सा विषयस्य योगिन स्यातदिति अभिलाषहतस्याजीव
स्य संवादात्मनः पुर्यष्टकप्रमातृभावस्य संक्षयः प्रशमस्थितमात्रं मयतेव स्फुरतीत्यर्थः

त्रि॰ सू॰
२२

यदुक्तं तत्रैव यथा स्वप्नानुभूतार्थान् प्रबुद्धो नैव पश्यति तथा भावनया योगी संसारं नैव पश्यती
ति तथा निरस्तसमस्तमनोवृत्तिः संविन्मयपदं समासाद्य विहायकल्पनाजालम् इहैव तत्परं पदम् यः
स्वात्मनिरतो नित्यकालं योगी सकलतत्परः केवलं पदमाप्नोति योगी स निर्वाणपदं लभेदिति केव
लपदभागिनो हि यत्नमाज्ञादिभिरसत्ताद्यैः १० ननु एवं जीवन्मुक्तस्य सत्यपि देहपातः प्रमा
णेच्छा सोमसूर्यग्रहणादि विदोहनः सदेव दृश्यन्ते तत्कथम् यतः तदा उच्यते प्रसितोतिरेणाशङ्काह
भूतकञ्चुकी तदा विमुक्तो भूयः पतिसमः परः ॥ तदेवाभिलाषतत्याज्जीवन्मुक्तो यद्यपि पञ्च
भूतनाभिमानविगलनेन यथाभूतकञ्चुकी शरीरारम्भीनि भूतानि कञ्चुकमिव यानि ति
स्त आवरणमिव न तु देहतापदस्पर्शीनि यस्य तथाभूतः सन्विमुक्तो निःशोभाभ्यपत्य भूयो
बाहुल्येन पतिसमः शिवतुल्यतया परमेश्वरसद्रूपाविष्टत्वेन पतिः परः एतच्छरीरस्थितिनिमि
त्तकस्तत्र तीर्थनीत्यादलकल्पदेहादौ स्थितोऽपि ततः स्वमात्रनामसंस्कारेणापि स्पृष्टः ननु
क्त्रीकुलरत्नमालायां यदा गुरुवरः सम्यक्कथयेत्तत्र संशयः मुक्तस्तेनैव कालेन यं
त्रस्तिष्ठति केवलम् किं पुनः सकलानन्दपरब्रह्मोपाययः सुधीः तन्मात्रस्थितो योगी
स मुक्तो भावयेन्नतो इति श्रीमत्स्वच्छन्देऽपि निमेषोन्मेषमात्रेण तत्रैव यदुपलभ्यते तद्दे
व किल मुक्तोऽसौ न पुनर्नेमबाधयादिति कुलसारेऽपि गुरोर्हानतत्त्वमाहात्म्यं ज्ञातमात्रे
ण हृदये आज्ञातत्त्वसंशमनं तत्क्षणादेव मुच्यते इति ११ ननु भूतकञ्चुकित्वमपास्य कस्मा
त्तदेव न निवर्तत इत्याह ॥ नैसर्गिकः प्राणसंबन्धः ॥ निसर्गात्स्वातन्त्र्यात्मनः स्वभावादाया २२

नैसर्गिकः प्राणसंबंधः । स हि किल भगवती विश्वैव विश्वमवभासयितुं संकोचावभासमवं
कलंकरूढशेषविश्वस्फुरत्तात्मकप्राणनारूपग्राहकभूमिकां श्रिता ग्राह्यरूपजगदाभा
सात्मतया स्फुरतीति नैसर्गिकः स्वातंत्र्यात्म्यमनुज्ञासितोस्याः प्राणसंबंधः तथा च ।
श्रीवाजसनेयायाम् मायाशक्तिः परा सूक्ष्मा व्यापिनी निर्मला शिवा शक्तिचक्रस्य जन
नी परानंदामृतात्मिका महाघोरेश्वरी चंडा सृष्टिसंहारकारिका त्रिवहा त्रिविधा त्रिस्थं व
ला कालप्रकर्षिणीति स हि इत्थं एव भगवत्याः प्राणक्रमेण नाडीत्रयवाहिसोमसूर्यवह्नि
त्मावस्थितानीनानागमनवर्तमानरूपवाह्यकालोल्लासनविलापनकारित्वमुत्क्रम
ते उक्तं स्वच्छंदेपि प्राणः प्राणमयः प्राणो विसर्गापूरणं प्रति नित्यमापूरयन्नेष प्राण
शरीरिणां स्थितः इति प्राणस्य हकारस्वरूपत्वं प्राणः स्वप्नहृदि हलाकृतिरित्युक्त
नीत्या श्रीस्वच्छंदभट्टारके रूपप्राणमयत्वानाहि संगीरितमयाः सृष्टिसंहारकारित्वमभिहि
तमिति युक्तः नैसर्गिकः प्राणसंबंधः इति अत एव भट्टश्रीकल्लटेन प्राणाख्य निमि
त्तदाख्यशक्तेर्विश्वात्मतां परिणतेनेति तत्त्वार्थचिंतामणावुक्तम् १२ अत एवास्य नैसर्
गिकप्राणसंबंधयत्नलब्धरूपतानाडीकलाविमर्शनात्मसलोकोनकरस्याह ॥ नाडिका
तमेव्यसंयमात्किमस्य व्याप्यमभ्यासोपलभ्य ॥ सर्वनाडीचक्रप्रधानरूपेषु सव्यापसव्य
मार्गमार्गदक्षिणवाममध्यनाडीपदेषु यानासिकांतमतेकौटिल्यान्वहंतीति कु का
कुटिलवाहिनी प्राणशक्तिः तस्या अंतर्विभ्यानतरीमाविक्तस्थाणूपिमध्यस्वर्वान्तरनमतयाश्र

थाने तस्यैवातिदेवस्य परबोधस्वरूपिणः। विमर्शः परमा शक्तिः सर्वज्ञज्ञानशालिनीति श्रीका
लिकाक्रमोक्तनीत्या यद्विमर्शमयं रूपं तन्मयमात्मनः निभालनप्रकर्षात्किमत्रोच्यते अयं हि सर्व
दशास्वदीप्यमानो निश्चेष्टस्यान्तः परमसमाधिः तदुक्तं विज्ञानभैरवे ग्राह्यग्राहकसंवित्तिः।
सामान्या सर्वदेहिनां योगिनां तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानतेति ४३ एवमीदृशस्य योगफले
दर्शयन्प्रकरणमुपसंहरति॥ भूयः स्यात्प्रतिमीलनम्॥ चैतन्यात्मनः स्वरूपादुदितस्यास्य विश्व
स्य भूयः पुनर्विगलितभेदसंस्कारात्मनाबाहुल्येन यत्प्रतिमीलनं चैतन्याभिमुख्येन मील
नं पुनरपि चैतन्यात्स्वस्वरूपोन्मीलनरूपं परयोगाभिनिविष्टस्य योगिनो भवति तदुक्तं
स्वच्छन्दे उन्मनापरतो देवि तत्रात्मानं नियोजयेत् तस्मिन्युक्तः क्षणात्तात तन्मयश्च प्रजायते इति
यथा च तद्व्यापि तोयं यथा वह्निर्निर्मलोऽतीव भास्वरः तन्मयः प्रविशन्कायं तथात्मा ध्वनेर्देहे
मलकर्मकलाद्यैस्तु निर्मुक्तो विगतक्लमः तत्रस्थोऽपि न बाध्येत यतोऽतीव सुनिर्मल इति
भूयः स्यादित्यभिदधतोऽयमाशयः [illegible]तमस्य योगिनो नाम एवमपि स्वभाववपुः केवलं
मायाशक्त्यापि न स्वविकल्पदौर्गत्याक्रान्तमभिमानमपि तन्मायीयप्रमावस्वछत्वमस्य सर्वकोण
यप्रदर्शनक्रमेण तद्वाभिव्यज्यत इति शिवम् ॥४५॥ इति श्रीशिवसूत्रविमर्शिन्यामाणवोपा
यप्रकाशनं तृतीय उन्मेषः ३ सेयमागमसंवादस्पन्दसंगतिसुन्दरा वृत्तिः श्रीवरदस्यार्थे शि
वसूत्रेषु दर्शिता शिवरहस्यनिदर्शनसंस्तवं नवनवामृतसारसमुल्लणम् सुकृतिनो यम
यत भवच्छिदे स्फुटमिमां शिवसूत्रविमर्शिनीमिह यमरोचकिनो हि विवर्धनीं परिणमन्तित

नेतेपरमांमते: रसनमात्रतएवस्तुयोद्यवनस्तिजराजेनादिमुग्धापह्नत देहप्राणसुखादिभि :
परिमितताहन्तास्पदै: संहृमेश्वतमोविनुतेनिजेनसमहन्माहेश्वरसजने: मध्येवोयस्वयाबिवि:
श्रमभितस्तत्फेनपिंडेणमेय: पशुपदुपदेशत: नकथित: सातात्मपक: शिव: नरनतरामासमा
गविविधयत्रपोरपदे पटमविवलेनिर्त्यलोकप्रमोदसवानिर्भरेविमृशनशिवप्रात्कंसहृदयेसमुज्व
ले प्रसभविलसन्नस्युक्ष्मात: समुल्लवदायिनत ॥ ॥ इतिश्रीशिवसूत्रविमर्शिनीसंपू
र्णासमाप्ता ॥ ॥ ॐतत्सत ॥ ॥ ॐकृतिर्महामाहेश्वरराजानकश्रीमदभिनवगुप्त
पादपद्मोपजीविनोराजानकक्षेमराजस्य इतिशिवम ॥ ॥ संवत १९--६ ॥ ॥

कि. स.
२५
२५

२५